Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

До захисту допущено

кафедрою _____ протокол №____ від _____

завідувач кафедри _____

(підпис) (ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

Тема: «ОУН у 1929–1939 рр.: ідеологія та організаційна структура»

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач Кулинич К.В.
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник Любавський Р.Г.
(підпис) (ім'я, прізвище)

ХАРКІВ - 2026

АНОТАЦІЯ

Кулинич К. ОУН у 1929–1939 рр.: ідеологія та організаційна структура (бакалаврська робота). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2026. 68 с. (рукопис).

Кваліфікаційна робота бакалавра присвячена дослідженню історичних передумов формування, ідеологічних засад, організаційної структури та діяльності Організації українських націоналістів у 1929–1939 роках. Проаналізовано політичні та суспільні умови виникнення ОУН після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 років. Досліджено роль Української військової організації у процесі формування націоналістичного підпілля та становленні організованого визвольного руху. Охарактеризовано основні ідеологічні концепції українського інтегрального націоналізму, зокрема погляди Дмитра Донцова та Миколи Сціборського. Визначено особливості концепції націократії, принципів авторитаризму та політичної мобілізації в діяльності ОУН. Проаналізовано систему управління, кадровий склад, механізми функціонування та методи конспіративної діяльності організації. Досліджено вплив ОУН на розвиток українського національно-визвольного руху у міжвоєнний період та її роль у формуванні ідеологічних і організаційних основ подальшої боротьби за незалежність України.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, український націоналізм, інтегральний націоналізм, націократія, визвольний рух, міжвоєнний період, Дмитро Донцов, Микола Сціборський, Українська військова організація.

ANNOTATION

Kulynych K. The OUN in 1929–1939: Ideology and Organizational Structure (Bachelor's Work). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2026. 68 p. (manuscript).

The qualifying bachelor's work is devoted to the study of the historical preconditions for the formation, ideological foundations, organizational structure and activities of the Organization of Ukrainian Nationalists during 1929–1939. The political and social conditions of the emergence of the OUN after the defeat of the Ukrainian liberation struggle of 1917–1921 are analyzed. The role of the Ukrainian Military Organization in the development of the nationalist underground movement and the formation of the organized liberation movement is investigated. The main ideological concepts of Ukrainian integral nationalism, including the views of Dmytro Dontsov and Mykola Stsiborskyi, are characterized. The peculiarities of the concepts of natiocracy, authoritarianism and political mobilization in the activities of the OUN are determined. The system of management, personnel structure, mechanisms of functioning and methods of conspiratorial activity of the organization are analyzed. The influence of the OUN on the development of the Ukrainian national liberation movement during the interwar period and its role in the formation of ideological and organizational foundations for the further struggle for the independence of Ukraine are investigated.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian nationalism, integral nationalism, natiocracy, liberation movement, interwar period, Dmytro Dontsov, Mykola Stsiborskyi, Ukrainian Military Organization.

ЗМІСТ

ВСТУП……..5

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОУН У 1929–1939 РР…….11

Підрозділ 1.1. Історичні умови виникнення Організації українських націоналістів…….11

Підрозділ 1.2. Ідеологічна доктрина ОУН у міжвоєнний період……..16

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН У 1929–1939
РР……..21

Підрозділ 2.1. Система управління, структура та механізми функціонування ОУН……...26

Підрозділ 2.2. Діяльність ОУН та її вплив на український визвольний рух……33

ВИСНОВОК…….58

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……61

ВСТУП

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що Організація Українських Націоналістів у міжвоєнний період стала фактично єдиною силою, яка змогла перетворити стихійний опір на професійний політичний та військовий рух. Після поразки у визвольних змаганнях 1917–1921 років українське суспільство перебувало у стані глибокої депресії, а територія була поділена між чотирма державами, що проводили політику асиміляції. Саме в цей складний час виникла потреба в організації нового типу, яка б не просто проголошувала гасла, а реально готувала націю до національної революції. Вивчення досвіду ОУН 1929–1939 років дозволяє зрозуміти, як в умовах тотального гноблення та відсутності власної держави можна вибудувати ефективну систему управління, що здатна протистояти потужним окупаційним апаратам. Сьогодні, коли Україна знову відстоює свою незалежність, аналіз ідеологічних засад та організаційних механізмів тогочасного підпілля набуває не лише історичного, а й практичного значення для розуміння процесів формування національної стійкості.

Об’єктом дослідження є український національно-визвольний рух у міжвоєнний період (1929–1939 рр.).

Предметом дослідження виступають ідеологічні доктрини, організаційна структура та практична діяльність Організації Українських Націоналістів у вказаних часових межах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1929 по 1939 роки. Нижня межа пов’язана зі створенням Організації українських націоналістів під час Першого Конгресу українських націоналістів у Відні у 1929 році, що стало завершенням процесу об’єднання націоналістичних організацій в єдину структуру. Верхня межа визначається початком Другої світової війни у 1939

році, яка суттєво змінила політичні умови діяльності ОУН, характер українського визвольного руху та напрями розвитку організації.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, які у міжвоєнний період перебували у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини та Радянського Союзу, а також осередки української політичної еміграції в країнах Центральної та Західної Європи, насамперед у Чехословаччині, Німеччині та Австрії, де формувалися ідеологічні та організаційні засади Організації українських націоналістів.

Мета роботи полягає у комплексному аналізі процесу формування ОУН, вивченні її ідейної платформи та особливостей функціонування як підпільної «держави в державі» в умовах іноземної окупації.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

1. дослідити історичні умови та передумови виникнення ОУН, зокрема роль Української Військової Організації;
2. проаналізувати еволюцію ідеологічної доктрини націоналізму та вплив провідних мислителів на цей процес;
3. розкрити систему управління, внутрішню структуру та специфіку роботи територіальних осередків;
4. оцінити вплив діяльності ОУН на загальний розвиток українського визвольного руху в 1930-х роках.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об’єктивності, системності та наукової неупередженості. Принцип історизму дав змогу розглядати процес формування Організації українських націоналістів у контексті конкретних історичних умов міжвоєнного періоду, з урахуванням політичної ситуації в Європі, наслідків поразки українських визвольних змагань та особливостей становища українських земель у складі інших держав. Принцип об’єктивності застосовувався для комплексного

аналізу діяльності ОУН без використання радянських ідеологічних підходів або односторонніх політичних оцінок. Системний підхід дозволив дослідити ОУН як цілісну політичну та організаційну структуру, що поєднувала ідеологічні, організаційні та практичні складові діяльності.

У процесі дослідження було використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Історико-генетичний метод застосовувався для аналізу процесу виникнення ОУН та простеження еволюції її ідеологічних засад у 1920–1930-х роках. Історико-порівняльний метод дозволив зіставити український націоналістичний рух із іншими радикально-націоналістичними течіями міжвоєнної Європи та визначити спільні й відмінні риси їхнього розвитку. Історико-системний метод використовувався для дослідження внутрішньої структури ОУН, механізмів функціонування її керівних органів та діяльності територіальних осередків. Метод аналізу та синтезу дав можливість узагальнити наукові підходи до вивчення ОУН, а також поєднати окремі аспекти діяльності організації у цілісне дослідження. Біографічний метод застосовувався під час характеристики окремих діячів українського націоналістичного руху, зокрема Дмитра Донцова, Миколи Сціборського, Євгена Коновальця та інших представників керівництва ОУН. Також у роботі використано елементи проблемно-хронологічного методу, що дозволило послідовно розкрити основні етапи формування, розвитку та діяльності Організації українських націоналістів у межах визначених хронологічних рамок дослідження.

Історіографія проблеми формування, ідеологічних засад та діяльності Організації українських націоналістів є досить широкою і неоднорідною, оскільки ця тема тривалий час перебувала під впливом політичних оцінок, ідеологічних стереотипів та обмеженого доступу до джерел. У наявній літературі можна виокремити кілька основних груп праць. Першу групу становлять дослідження, присвячені передумовам виникнення ОУН та ролі Української військової організації. Зокрема, у працях О. Дарованця розглянуто

організаційні початки Української військової організації та формування її структури у 1920–1922 роках, що дозволяє простежити зв’язок між досвідом визвольних змагань 1917–1921 років і появою нового підпільного націоналістичного руху. Важливе значення мають також дослідження В. Грузіна та А. Криськова, у яких висвітлено розвиток українського націоналістичного руху в Чехословаччині у 1920–1930-х роках, тобто в середовищі політичної еміграції, де формувалися майбутні ідейні та організаційні засади ОУН. Окрему цінність становить збірник «Організація Українських Націоналістів 1929–1954», який містить матеріали безпосередніх учасників визвольного руху та дозволяє простежити внутрішнє бачення процесу становлення організації. До сучасних зарубіжних досліджень цієї тематики належить праця M. Gibiec, присвячена транснаціональним зв’язкам ОУН та діяльності української політичної еміграції у 1929–1934 роках. Другу групу становлять праці, присвячені ідеології українського націоналізму та політичній доктрині ОУН. Значний внесок у дослідження цієї проблематики зробив Г. Касьянов, який розглядає ідеологію ОУН як складне та динамічне явище, що змінювалося під впливом політичних процесів міжвоєнної Європи. Важливими є також праці О. Зайцева, де проаналізовано політичну програму ОУН, її ставлення до демократії, авторитаризму та концепції націократії, а також зв’язок українського націоналізму з іншими радикально-націоналістичними рухами тогочасної Європи. Суттєве значення для дослідження має монографія П. Мірчука «Нарис історії Організації Українських Націоналістів», яка містить великий фактичний матеріал щодо формування ОУН, її керівних структур, програмних засад та діяльності у міжвоєнний період. Водночас праці представників еміграційної історіографії потребують критичного підходу, оскільки значна частина їхніх оцінок сформована під впливом власного політичного досвіду та безпосередньої участі у націоналістичному русі. Окремий напрям історіографії становлять дослідження, у яких ОУН розглядається у ширшому суспільно-політичному та інтелектуальному контексті. С. Василів аналізує причини радикалізації

українського націоналізму та вплив міжвоєнної політичної ситуації на формування ідеології ОУН. Авторка звертає увагу на наслідки поразки визвольних змагань, політику асиміляції щодо українців у Польщі, а також вплив радянських репресій і Голодомору на зростання радикальних настроїв серед молоді. Значний інтерес викликають праці О. Зайцева, присвячені концепції політичної релігії в ідеології Дмитра Донцова та ОУН, де досліджується символічний та мобілізаційний характер українського націоналізму. Четверту групу літератури становлять праці, присвячені організаційній структурі, кадровому складу та механізмам функціонування ОУН. В. Ільницький досліджує кадровий потенціал крайового проводу ОУН, аналізуючи соціальне походження, освітній рівень, вікові характеристики та досвід учасників підпілля. Дослідження Н. Юрчишин, присвячене діяльності Зенона Коссака, дозволяє глибше зрозуміти процес формування організаційної мережі ОУН та роль окремих діячів у її розбудові. Частина використаної літератури виходить за межі хронологічних рамок дослідження та стосується подій 1940–1950-х років, однак може використовуватися для пояснення подальшого розвитку організаційних принципів і методів діяльності, закладених ще у міжвоєнний період. До таких праць належать дослідження Б. Гука, В. Ільницького, Я. Антонюка, О. Сича, Дж.-П. Химки та інших авторів, присвячені діяльності ОУН і Української повстанської армії в роки Другої світової війни та повоєнний період. Загалом аналіз історіографії засвідчує, що проблема формування та діяльності ОУН досліджувалася у кількох основних напрямах: через вивчення передумов виникнення організації, її ідеологічної доктрини, діяльності української політичної еміграції, організаційної структури та ролі ОУН у національно-визвольному русі. Найбільш вагомими для даного дослідження є праці сучасних українських істориків, які прагнуть відійти від радянських ідеологічних підходів та розглядати діяльність ОУН у контексті загальноєвропейських політичних процесів міжвоєнної доби.

Наукова новизна роботи полягає у спробі відійти від ідеологізованих оцінок радянського періоду та розглянути ОУН крізь призму тогочасних європейських політичних процесів, враховуючи як внутрішні документи організації, так і сучасні наукові розвідки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОУН У 1929–1939 РР.

1.1. Історичні умови виникнення Організації українських націоналістів.

Після того як українці зазнали поразки у збройній боротьбі за свою незалежність у період з тисяча дев'ятсот сімнадцятого по тисяча дев'ятсот двадцять перший роки, а територія країни була поділена між Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною, чимало воїнів та офіцерів колишніх підрозділів не забажали припиняти опір. Ці люди вирішили продовжувати свою справу у зовсім інших обставинах, використовуючи методи підпільної роботи, для чого створили Українську Військову Організацію, яка поставила перед собою чітке завдання відновити державність. Завдяки своїй непохитності та постійній активності ця спільнота упродовж двадцятих років перетворилася на головну рушійну силу всього визвольного процесу. Це присвячено опису того, як саме зароджувалася та будувалася структура даної організації на самому початку її діяльності у тисяча дев'ятсот двадцятому – двадцять другому роках [1, с. 5].

Процес вивчення цієї теми розпочався лише після завершення Другої світової війни, оскільки до того моменту дослідники просто не мали можливості працювати з найбільш змістовними джерелами. Вчені не мали доступу до внутрішніх паперів УВО, матеріалів польських чи радянських спецслужб, а свідчень очевидців, які безпосередньо створювали організацію, було недостатньо. Ситуація почала змінюватися лише після тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року, коли багато учасників боротьби опинилися за кордоном і змогли оприлюднити збережені документи та власні спогади про ті часи. У той ранній період на розвиток історичної науки, що намагалася дослідити український рух, дуже сильно тиснула ідеологія радянського режиму. Науковці стикалися з цензурою, загрозою переслідувань та навмисним

приховуванням документів у секретних архівах. Особливістю того часу було панування офіційного радянського погляду на історію, який був повністю підпорядкований волі комуністичної партії та мав на меті лише створення максимально негативного образу борців за незалежність. Одночасно з цим за межами СРСР виникла еміграційна наука, яку творили самі учасники визвольних змагань. Ці люди були особисто зацікавлені у тому, щоб максимально повно описати шлях УВО, сподіваючись таким чином популяризувати свої погляди та створити позитивне враження про діяльність організації серед майбутніх поколінь. Саме вони стали першопрохідцями у вивченні питань формування підпільної мережі. Першою великою працею, де розглядалися ці питання, стала книга Володимира Мартинця «Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н.», яка побачила світ у тисяча дев'ятсот сорок дев'ятому році. Проте події там описані дещо розрізнено, оскільки за своїм змістом це видання більше нагадує збірку особистих спогадів про окремі епізоди життя організації. Новий поштовх вивченню історії УВО дали роботи Зиновія Книша, видані у шістдесятих-вісімдесятих роках. Автор колись сам займав посаду бойового референта і у своїх текстах опирався на розповіді побратимів та наявні матеріали тих років. Брак офіційних архівних паперів Зиновій Книш намагався компенсувати надзвичайно ретельною роботою з кожним доступним свідченням. Він підготував кілька історичних описів різних періодів, а також написав про окремих людей та події, що впливали на долю підпілля. Серед його доробку варто згадати текст «Власним руслом» та статтю «Начальна Команда УВО у Львові», де безпосередньо йдеться про перші кроки організації [1, с. 6-7].

Також історія УВО була коротко описана у першому томі монографії Петра Мірчука під назвою «Нарис історії ОУН». У цій роботі автор використав величезну кількість документів, газетних публікацій та спогадів, приділивши увагу питанням формування керівного складу та діяльності осередків за кордоном. Цілий комплекс проблем, що стосувалися виникнення та роботи

організації, проаналізував адвокат Семен Шевчук у своїй історичній роботі. Він запропонував думку про те, що УВО сформувалася з трьох основних груп людей: мешканців таборів у Чехословаччині, львівського оточення Осипа Навроцького та прихильників Юліана Головінського. Окремі відомості про роботу структури на місцях можна знайти у збірниках, присвячених Перемишлю чи Чортківській окрузі. Певні факти також містяться у виданні «Історія українського війська» та в дослідженні Василя Вериги про втрати під час Другої світової війни [1, с. 8].

Якщо дивитися крізь призму часу, стає зрозуміло, що Організація Українських Націоналістів за останні десятиліття стала центральною точкою всієї боротьби народу за свою волю. Більше того, довгі роки до її появи були наповнені підготовкою тих умов, які зрештою призвели до її виникнення. Першим, хто запалив цей вогонь національної свідомості на руїнах минулого, був Тарас Шевченко. Його палкий патріотизм не визнавав нічого вищого за любов до України, а в його поезії завжди відчувався заклик до великої революції, яка має звільнити землю від загарбників та зрадників. Він гостро засуджував тих, хто звик до ролі прислужників, і вірив у появу нової сильної людини, яка прийде на зміну покірним верствам суспільства. Шевченко зміг своєю інтуїцією відчути майбутнє і описати його так, що ці ідеї стали основою для сучасного організованого руху. Ще у середині позаминулого століття священик Подолинський із Галичини усвідомив, що нація повинна мати власну єдину державу, проте його думки тоді були лише геніальним передбаченням, заснованим на спостереженнях за іншими народами. Він не почав активної боротьби за ці плани, тому пам’ять про нього майже зникла у вирі історії. Наприкінці того ж століття Юліан Бачинський у праці «Україна ірредента» теж писав про потребу незалежності, але він пояснював це лише економічними змінами та класовими відносинами, що дещо спрощувало велику національну ідею. Справжня віра у самостійну державу з’явилася у членів «Братства Тарасівців», які на початку дев’яностих років створили

таємну політичну спілку і на могилі Кобзаря присягнули вірно служити своєму народу. Вихід у світ брошури Миколи Міхновського «Самостійна Україна» у тисяча дев'ятсот сотому році ознаменував початок нової епохи. Вперше у формі політичного документа були викладені завдання повної відмови від компромісів з імперською Москвою, а потреба у власній державі обґрунтовувалася не тільки розумом, а й глибоким внутрішнім почуттям кожного патріота. Микола Міхновський залишив після себе програму революційного змагу та визначив моральні принципи, які стали правилами життя для наступних поколінь [2, с. 7-8].

Під впливом цих ідей навіть Іван Франко з часом перетворився із прихильника соціалістичних теорій на носія національних закликів. Сьогодні ми бачимо, що Організація Українських Націоналістів успішно пройшла перші двадцять п'ять років свого шляху і вступила у новий етап своєї історії. Ця довга та напружена праця в різних частинах країни була настільки відчутною, що окупанти постійно відчували загрозу своєму пануванню і не могли спокійно почуватися на загарбаних землях. Початок цієї діяльності за кордоном пов'язаний з літом тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року, коли в Чехословаччині почали з'являтися перші українські політичні емігранти. Більшість із них були галичанами, а згодом до них приєдналися люди з наддніпрянщини, які втікали з польських таборів заради навчання. Саме там відбулося реальне об'єднання українців з різним життєвим досвідом навколо спільної ідеї державності. Питання появи цього руху серед еміграції у Чехословаччині тривалий час залишалося без належної уваги вчених, тому зараз воно є надзвичайно актуальним. У липні 1920 року в Празі відбулася зустріч стрілецької ради, де було вирішено почати підготовку до боротьби на окупованих територіях. Там фактично виникла ідея створити військову структуру, яка працювала б у підпіллі і стала основою для УВО. Ця організація мала чітке командування і таємно готувала ветеранів та солдатів у таборах до можливого повстання проти польської влади, водночас проводячи дії для

розхитування режиму окупантів. У Чехословаччині працювало спеціальне представництво УВО, яке мало поширювати вплив організації серед емігрантів, шукати нових прихильників та проводити курси підготовки до підпільної діяльності. Також воно допомагало легалізуватися тим, хто таємно прибував із Галичини, і підтримувало роботу пунктів на кордоні в таких містах як Цєшин чи Ужгород. Це представництво відігравало значну роль у загальному процесі. У тисяча дев'ятсот двадцять першому році в таборах для протидії радянському впливу була створена «Група української національної молоді». Коли табори закрили, її центр переїхав до Праги, а згодом осередки з'явилися у багатьох містах Європи та у Львові. Діяльність цієї групи була спрямована на поширення ідеології [3, с. 158-159].

Наприкінці 1925 року виникла «Легія Українських Націоналістів», яка об'єднала кілька менших спілок і швидко поширила свою роботу на міста, де жило багато емігрантів. Переломним моментом став тисяча дев'ятсот двадцять сьомий рік, коли відбулося злиття молодіжних та націоналістичних груп у Союз організацій українських націоналістів під проводом Миколи Сціборського. Ця спілка ставила за мету поширення ідей націоналізму, боротьбу за суверенітет та об'єднання всіх земель. Союз готував велику конференцію, яка мала остаточно визначити політичний курс та створити єдину організацію, що об'єднала б усіх прихильників незалежності як вдома, так і за кордоном [3, с. 160].

1.2. Ідеологічна доктрина ОУН у міжвоєнний період.

Ідеологічні погляди, які панували в середовищі Організації українських націоналістів у період з 1929 по 1939 роки, найвлучніше описуються словами самих учасників руху, які називали свою платформу революційним інтегральним націоналізмом народу, позбавленого власної держави. Ця радикальна течія виникла як спосіб визволення нації та мала явні нахили до авторитаризму, а згодом, у тридцятих роках, вона трансформувалася в тоталітарну систему, що ставила за мету згуртувати все українське суспільство заради підготовки до національної революції та створення нової країни на засадах націократії [6, с. 47].

Вся політична лінія організації випливала з цих переконань і була спрямована на мобілізацію людей, аби використати майбутній світовий конфлікт як шанс для відновлення незалежності силовим шляхом. Сьогодні вислів про ідеологію ОУН часто можна почути в наукових колах або зустріти в статтях, проте варто розуміти, що ці погляди не були чимось незмінним чи абсолютно однаковим для всіх учасників. Це становить складний набір ідей та поглядів на світ, які постійно змінювалися, аби відповідати новим умовам політичної боротьби, причому основи такого світогляду закладалися ще в середині двадцятих років зусиллями таких мислителів, як М. Сціборський, Д. Андрієвський, Ю. Вассиян чи С. Ленкавського [5, с. 1]. Справжнім ідейним натхненником цього руху вважають Дмитра Донцова, незважаючи на те, що він ніколи формально не належав до лав організації та нерідко вступав у суперечки з її керівним складом. Наприкінці двадцятих років у документах ще можна було знайти згадки про демократичні принципи, проте вже в тридцятих роках рух остаточно набув тоталітарних ознак, що виражалося в поклонінні вождю, запереченні права на політичну різноманітність та визнанні нації найвищою цінністю, якій мають підпорядковуватися потреби кожної окремої людини чи суспільного класу [5, с. 2].

Український націоналістичний рух розвивався як частина світової історії та відчував на собі зовнішні впливи, проте він залишався унікальним явищем, оскільки спирався не на расову ненависть, а на глибоку відданість своєму народу, що дозволяло ототожнювати його з патріотизмом. Дослідниця Соломія Василів зазначає, що радикалізація поглядів українців стала наслідком різкого погіршення стосунків із польською владою, яка проводила політику примусової асиміляції та дискримінації, а також реакцією на жахливі події в Радянській Україні, де люди гинули від репресій та масового голоду [9, с. 24].

Погляди Дмитра Донцова та методи впливу на маси з боку організації можна розглядати крізь теорію політичних релігій, де політика свідомо наділялася священними ознаками. Націоналісти намагалися створити власну систему віри, де нація ставала об'єктом поклоніння та абсолютом, проте через певні історичні обставини цей рух не перетворився на повноцінну політичну релігію в такому масштабі, як це сталося з тогочасними диктатурами в Європі, навіть незважаючи на намагання заповнити порожнечу в душах людей після ослаблення впливу традиційної віри [10, с. 1]. Звинувачення у фашизмі супроводжували організацію від самого початку її заснування в 1929 році, коли тогочасна преса саме так описувала зміст цього нового руху, на що офіційні видання націоналістів відповідали, що така назва є абсолютно недоречною та нав’язаною ворогами. Дискусії про те, наскільки ідеологія ОУН була близькою до фашизму, тривають донині, але вчені зауважують, що для опису рухів у націй без власної держави фашистська модель не має великої ваги, а набагато краще тут підходить термін усташизм, запозичений у хорватів [7, с. 1]. Цю течію можна описати як радикальний націоналізм, що формується в умовах іноземного гноблення та використовує силу для створення незалежної авторитарної держави, причому головна різниця випливає з наявності чи відсутності власної країни [7, с. 11]. Фашизм становить собою шлях народів, що вже мають свою державу і хочуть змінити її на основі

жорсткої дисципліни та мілітаризму, тоді як усташизм - це боротьба тих, хто лише прагне здобути свободу всіма доступними засобами, не виключаючи терор.

Політична програма ОУН будувалася на ідеї націократії, яку розробив Микола Сціборський, де нація вважалася завершеною та найвищою формою людського співжиття. Ця концепція відкидала демократію та соціалізм, пропонуючи натомість повну єдність усіх верств народу навколо однієї ідеї, де влада мала належати самій організації, а очолювати країну мав Вождь із необмеженими повноваженнями та відповідальністю перед Богом і власним сумлінням [5, с. 5]. Погляди Донцова спиралися на почуття та силу волі, ставлячи їх вище за розум, і проголошували поділ нації на активну меншість, яка має вести за собою всіх, та пасивну масу. Такі ідеї знайшли відгук серед радикальної молоді, яка розчарувалася в мирних методах минулих поколінь, і організація прийняла ці настанови як інструкцію до дії, де боротьба за державу виправдовувала будь-які вчинки, включаючи напади на представників влади або опонентів усередині українського табору [6, с. 50].

На першому з'їзді націоналістів у 1929 році було заявлено, що майбутня Україна буде правовою державою, але під впливом успіхів радикальних рухів у Європі ці обіцянки втратили силу, а риторика стала значно агресивнішою. Принцип «Україна для українців» означав вимогу повної самостійності та усунення будь-якого чужого впливу на рідній землі, що стало природною реакцією на трагічне становище народу [8, с. 113]. Період між війнами позначився кризою демократії, і для українців, розділених між кількома державами, націоналізм виявився єдиною силою, здатною запропонувати рішучі зміни [9, с. 21]. Поразка минулих визвольних змагань сприймалася як наслідок слабкості та відсутності єдності, що змусило нове покоління шукати порятунку в авторитарних формах організації. У тридцятих роках рух став тоталітарним і готувався до великої війни, проте подальший конфлікт із німецькою окупаційною владою в сорокових роках не дав українському

націоналізму перетворитися на класичний фашизм і змусив лідерів переглянути свої програмні цілі [6, с. 65]. Моральні засади організації, викладені в Декалозі, вимагали від кожного повної відданості та готовності віддати життя за націю, де інтереси народу стояли вище за будь-які загальні норми моралі. Гімн ОУН оспівував стихійну силу, яка має зруйнувати старе заради побудови нової держави, виховуючи фанатичних бійців, готових на все заради ідеї [8, с. 120]. Економічні плани були менш детальними та передбачали державний нагляд за головними галузями при підтримці приватного бізнесу, якщо він працює на користь нації, що було близьким до ідей корпоративізму [5, с. 7]. Світогляд ОУН став складним сплавом патріотизму, думок Донцова та впливів європейських рухів того часу, відображаючи прагнення поневоленого народу до волі в умовах жорстокої боротьби [6, с. 55]. Незважаючи на помітний вплив фашизму, Греко-Католицька Церква на чолі з Шептицьким часто виступала проти методів терору та відмови від християнської моралі, що змушувало організацію рахуватися з традиційними цінностями народу [10, с. 11]. Концепція Миколи Сціборського передбачала перехідний період диктатури перед встановленням нового державного порядку, де управління відбувалося б за професійним принципом, а всі верстви суспільства мали працювати як єдиний організм. Організація будувала підпільну мережу та намагалася впливати на всі сфери життя, створюючи державу в державі, щоб у вирішальний момент взяти владу в свої руки [5, с. 8; 6, с. 60]. Щодо національних меншин, то їм обіцяли рівні права лише за умови відсутності шкоди для України, але в пропаганді тридцятих років часто панував ворожий дух до сусідніх народів, яких вважали окупантами [5, с. 4].

Завершуючи цей огляд, варто підкреслити, що ідеологічна платформа ОУН стала продуктом свого часу, увібравши в себе всі сподівання та біль народу, який прагнув незалежності в епоху тоталітарних режимів. Незважаючи на внутрішні суперечності, вона залишалася цілісною системою, спрямованою на одну мету: відновлення вільної України, а перехід від

демократичних заяв до авторитарних принципів став відображенням загальних змін у політиці тогочасної Європи [9, с. 23].

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН У 1929–1939 РР.

2.1. Система управління, структура та механізми функціонування ОУН.

Більшість очільників походила із селян або родин службовців, а їхній вік зазвичай становив від 25 до 35 років. Майже всі вони вчилися у школах, а чимало осіб мали дипломи університетів або принаймні провчилися там кілька курсів. Багато хто перебував у підпіллі довше десяти років, а це прямо вказує на їхню майстерність у справі таємної боротьби та відданість своїм переконанням. Територія Карпатського краю тоді охоплювала нинішні Івано-Франківську, Закарпатську та Чернівецьку області, а також окремі частини сусідніх регіонів. Вся ця структура ділилася на округи, які складалися з дрібніших одиниць, а керував усім Крайовий провід, де працювали фахівці з безпеки, пропаганди, військових справ та фінансів [11, с. 1-3]. Суттєвим боком життя цієї структури було те, що під впливом постійного тиску та блокад з боку радянських каральних органів організація змушена була змінюватися. Крайовий провід ОУН діяв не просто як апарат для управління, а виконував роль головного осередку ідей. Керівники вищої ланки особисто стежили за тим, що відбувається в округах, їздили з перевірками та збирали наради для обговорення планів. Вся комунікація трималася на дуже суворому дотриманні таємниці, оскільки люди використовували зашифровані листи, мережу прихованих поштових скриньок та вигадані імена. Служба безпеки ОУН була головною силою, що захищала підпілля від ворожих шпигунів, перевіряла кожного нового учасника та розслідувала випадки, що викликали підозру. Ті, хто відповідав за пропаганду, друкували та розповсюджували літературу чи газети, щоб пояснювати людям мету своєї боротьби. Господарські підрозділи знаходили їжу, одяг та ліки, спираючись на допомогу прихильників у селах [11, с. 4-6].

Якщо розглянути будову надрайону «Левада» у 1945–1947 роках, то можна побачити, що вона загалом була схожою на інші регіони підпілля. Ця одиниця мала у своєму складі чотири райони, проте їм бракувало людей для повноцінних військових загонів. Через сукупність певних обставин цей надрайон не зміг забезпечити існування навіть одного стабільного підрозділу УПА, тому регулярних збройних сил там створено не було. Керівне коло надрайону складалося з провідника, фахівця з безпеки, господарника та відповідального за пропаганду. Кожен район мав такий самий набір керівників, а найменшою частиною був кущ, який об’єднував декілька сіл. Кущове керівництво відповідало за те, щоб підпілля мало все необхідне на місцях, збирало дані про те, куди рухаються ворожі війська, та виконувало накази старших командирів [12, с. 59-61]. Те, чим займався Зенон Коссак у тридцятих роках, добре показує, як саме відбувалося становлення та зміцнення мережі ОУН на західних землях. Він був одним із тих, хто створював організаційну сітку та налагоджував зв’язки між головним центром за кордоном і дрібними групами на місцях. В управлінні було чітко розмежовано обов’язки: одні люди займалися кадрами та порядком, інші готували бойові акції, а фінансовий відділ збирав гроші у вигляді внесків [13, с. 1-2]. Сама система базувалася на тому, що всі накази йшли згори донизу, а кожен учасник належав до конкретної ланки чи рою. Вищим органом був Провід Українських Націоналістів, що перебував у еміграції, але реальне керівництво справами здійснював Крайовий провід. Коссак, як представник молоді, вважав за потрібне поєднувати таємну роботу з цілком легальною діяльністю у різних товариствах, щоб залучити більше прихильників. Весь процес управління передбачав постійні звіти нижчих груп перед вищими та регулярні інспекції. ОУН фактично вибудувала власну державу, яка мала свої суди, систему збору коштів на революцію та засоби масової інформації [13, с. 3-4].

Життя підпілля групи Андрія Мельника на території Трансністрії у 1941–1944 роках демонструє, як створювалася мережа на сході країни. Цей

процес розпочався за вказівкою київського керівництва, але мельниківці значно поступалися бандерівцям за кількістю людей та активністю. Структура включала обласні та міські проводи, а головний наголос робився на поширенні ідей та спробах потрапити в адміністративні органи, створені окупантами. Вони створювали офіційні допоміжні організації, через які намагалися впливати на звичайних мешканців. Значне місце у цій роботі посідало видання газет у Одесі та інших містах, де розповідали про ідеї націоналізму. Однак суперечки всередині руху та постійні переслідування з боку румунської чи німецької влади заважали ефективно працювати [14, с. 201-203].

Документ про позицію Проводу ОУН на українських землях від 1950 року відкриває деталі того, як вирішувалися внутрішні конфлікти. Мова йде про час, коли керівництво в Україні стало суддею у суперечці між групами за кордоном. Обидві сторони конфлікту погодилися, щоб внутрішній провід виступив у ролі незалежного арбітра, і навіть відправили до нього своїх посланців. Це підтверджує величезний авторитет тих, хто воював на рідній землі. Провід, на чолі якого стояв Василь Кук, намагався припинити чвари, оскільки вважав, що боротьба всередині країни є набагато значнішою за політичні розбіжності в еміграції. Метод такого суду передбачав вивчення доказів обох сторін та винесення рішення, яке мали виконувати всі без винятку [15, с. 1-2]. Було встановлено чіткий розподіл прав між закордонним центром та Крайовим проводом, але через війну керівництво в Україні часто приймало стратегічні рішення самостійно. Конфлікт виник через питання про те, як змінювати програму організації та як ставитися до іноземних спецслужб. Провід наполягав на збереженні ідеологічної чистоти, що показує здатність ОУН долати кризи через складні процедури, засновані на правилах та революційних потребах [15, с. 3-4].

У дослідженнях Джона-Пола Химки описується, як у період з 1941 по 1944 роки ОУН та УПА намагалися створювати власні органи влади чи поліції. Коли почалася німецька окупація, націоналісти хотіли збудувати свою

систему через «Українську народну міліцію» та місцеве самоврядування. Ці органи мали сувору ієрархію від села до міста. За планом члени ОУН мали займати керівні крісла в цивільних управах, щоб готувати грунт для проголошення незалежності. Міліція стежила за порядком та діяла проти ворожих елементів. Її керівники в районах та областях підпорядковувалися провідникам ОУН. Така діяльність свідчить про спробу створити зародки майбутнього державного апарату [16, с. 1-5]. Обов'язковою частиною підготовки були спеціальні навчання для всіх кандидатів, які проходили в лісах або на таємних квартирах. Там вчили історію, ідеологію, правила конспірації та вміння стріляти. Служба безпеки мала величезні повноваження, включаючи допити та виконання вироків, що допомагало організації жити під час терору. Також підпілля мало свої друкарні, майстерні для ремонту зброї та приховані склади в лісах [16, с. 6-10].

У Карпатському краї після 1947 року керівництву доводилося швидко пристосовуватися до нових умов, коли через великі втрати райони об’єднували, а одна людина могла відповідати за кілька напрямків одночасно. Керування стало більш автономним, коли дрібні групи діяли самі по собі, отримуючи лише загальні поради від центру. Зв’язок тримався на кур’єрах, які пішки долали великі відстані через гори. Гроші на все це брали з добровільної допомоги населення або шляхом конфіскації майна з радянських установ, що обов’язково записувалося у звіти [11, с. 10-12]. На прикладі надрайону «Левада» видно, що навіть там, де не було великих бойових сил, вертикаль влади залишалася міцною. Провідник надрайону керував районами, а ті - кущами, які були головною ланкою контакту з селянами. Кущі мали свої запаси зерна та продуктів, а місцева служба безпеки збирала дані про агентів МДБ, що дозволяло ОУН зберігати вплив на людей ще багато років після закінчення великої війни [12, с. 62-64]. У тридцятих роках керівники на кшталт Зенона Коссака працювали над тим, щоб усі звіти та анкети виглядали однаково. Дисципліна була дуже жорсткою, а за зраду могли навіть стратити.

Бойові групи здійснювали напади на пошту чи банки, щоб знайти кошти для організації, а також проводили замахи на представників польської влади, що демонструвало силу руху [13, с. 5-7]. Мельниківці ж у Трансністрії ставили на тривалу підготовку кадрів і намагалися легалізуватися через органи поліції. Їхня пропаганда в Одесі була спрямована на людей, які довго жили під радянською владою, що вимагало особливих підходів у роботі з освіченим населенням [14, с. 204-206]. Позиція Василя Кука у 1950 році показує, що він вважав провід всередині України єдиним законним керівником, бо саме ці люди вели боротьбу. Листування з закордоном йшло через таємні шляхи через кілька країн. Провід в Україні навіть виправляв помилки у текстах, які видавали за кордоном, вимагаючи дотримання дисципліни [15, с. 5-7]. Спроби створити відділи освіти чи медицини у 1941 році показують бажання ОУН копіювати державні органи. У багатьох селах старост призначали лише за згодою націоналістів, а міліція мала свої казарми та форму. Це був масштабний план побудови паралельної влади, який німці знищили арештами влітку 1941 року [16, с. 11-15].

Процес постійного вдосконалення підпільної мережі ніколи не зупинявся, оскільки її керівники усвідомлювали необхідність безперервних змін для виживання в умовах боротьби: «Організація мала розвиватися, та не повинна була застигати в своїх формах і методах». Після завершення масштабних бойових дій у 1945 році виникла гостра потреба у повному перегляді методів діяльності, адже звичні способи спротиву вже не могли забезпечити належний рівень захисту в новій реальності. Протягом 1946 року під безпосереднім наглядом Миколи Козака, який користувався псевдонімом «Смок», відбулося масштабне оновлення всієї структури безпеки, що охопило територіальні підрозділи та найвищі ланки управління. Внутрішня перебудова системи безпеки мала на меті створення умов для максимально прихованої діяльності, де пріоритет надавався не чисельності, а вмінню діяти непомітно. Керівники розуміли, що старі підходи відкритого протистояння втратили

ефективність під тиском радянських спецслужб, тому було прийнято рішення зосередитися на глибинній конспірації та ретельному виявленні ворожих агентів. Сама структура референтур СБ стала значно гнучкішою, а кожен учасник тепер мав доступ лише до того обсягу інформації, який був потрібен для виконання його безпосереднього завдання. Такий підхід дозволяв мінімізувати втрати у разі провалу окремих ланок мережі. У 1948 році та протягом першої половини 1949 року було остаточно впроваджено тактику використання невеликих мобільних груп, чисельність яких обмежувалася трьома або п’ятьма особами. Це дозволило суттєво підвищити рівень таємності та ускладнити роботу каральних органів, які раніше орієнтувалися на пошук великих загонів у лісових масивах. Микола Козак обґрунтовував це тим, що успіх у підпільному протистоянні тепер залежить не від кількості багнетів, а від інтелектуальної переваги та швидкості обміну даними між малими боївками. Завдяки цим організаційним змінам підпілля змогло зберігати свою дієздатність упродовж багатьох років[11].

Загальна історія цієї боротьби охоплює тривалий часовий проміжок, що розпочався з формування перших загонів у травні 1944 року та тривав до трагічних подій весни 1954 року. Після загибелі Романа Шухевича провід перейшов до Василя Кука, який докладав зусиль для збереження цілісності структури під шаленим тиском з боку ворога. Однак 17 травня 1954 року відбулося затримання останнього головнокомандувача, що фактично ознаменувало завершення організованого збройного опору. Весь цей шлях поділяється на кілька етапів: час перебудови у 1947 році та в період з 1953 року до травня 1954 року, етап інтенсивних структурних змін протягом 1947 – 1949 років, а також фінальна фаза функціонування малих боївок з вересня 1949 року до самого завершення боротьби у 1954 році. Протягом десятиріччя з 1945 по 1954 роки структура підпілля на цих землях зазнавала постійних змін, які диктувалися умовами тогочасного протистояння. Військова округа УПА-Захід об'єднувала в собі декілька великих районів, які мали власні цифрові

позначення та символічні назви. Мова йде про такі утворення як «Сян», що діяло під номером шість, «Говерля» з номером чотири, а також «Лисоня», «Маківка» та «Буг», кожна з яких охоплювала певну географічну зону. Межі цих територій не залишалися сталими, оскільки командування змушене було постійно підлаштовуватися під наявні ресурси та безпекову ситуацію[11].

Управління цими підрозділами здійснювалося через штаби, які відповідали за планування операцій та забезпечення бійців усім необхідним для життя та боротьби, включаючи зброю та продовольство. Організаційна побудова передбачала наявність чіткої вертикалі, де кожен командир мав визначене коло обов'язків. У деяких випадках через брак підготовлених офіцерів одна особа могла очолювати одночасно кілька напрямків роботи, що ставало вимушеним кроком для збереження дієздатності руху [11]. Ситуація в округах залежала від багатьох чинників, і станом на кінець сорокових років спостерігався процес поступового злиття суто військових структур із політичною мережею ОУН. Якщо розглядати кадровий склад керівної ланки, то статистичні дані за 1949 рік дають чітке уявлення про походження провідників. У межах округи «Говерля» місцеві уродженці становили сорок три відсотки від загальної кількості командного складу, що свідчить про глибоке коріння руху серед тутешнього населення. В інших підрозділах, як-от у «Лисоні» чи «Маківці», частка місцевих кадрів коливалася від п'ятнадцяти до сорока відсотків. Повстанські загони, що мали назви «Месники», «Булава» чи «Перемога», формувалися з добровольців, які часто діяли у своїх рідних повітах. Це давало змогу краще орієнтуватися на місцевості та мати постійну підтримку з боку селян, що ставало запорукою тривалого виживання підпілля в умовах блокади. Після 1947 року відбулися значні внутрішні перетворення, оскільки великі військові з'єднання почали розформовуватися, поступаючись місцем невеликим мобільним групам. Командування УПА намагалося зберегти професійний рівень керівництва навіть за таких складних обставин. Протягом усього періоду з 1945 по 1954 роки загальна чисельність вищого

керівного апарату на теренах західних областей налічувала близько двадцяти осіб. Серед них були представники різних служб, включаючи тилове забезпечення, розвідку та виховний сектор. Вся ця діяльність була спрямована на те, аби опір залишався організованим та цілеспрямованим, незважаючи на постійне зменшення кількості активних учасників. Варто додати, що процес реорганізації штабів та їхня взаємодія з місцевими осередками була детально описана в численних звітах того часу. Останні роки існування активного підпілля позначені посиленою конспірацією та переходом до індивідуальної тактики боротьби. Окремі постаті, які займали високі посади в округах, залишалися на своїх постах до самого завершення бойових дій, що підтверджується архівними даними та спогадами учасників подій. Ці відомості дозволяють об’єктивно оцінити масштаби та рівень організації збройних сил ОУН та УПА на завершальному етапі їхньої діяльності[11].

Боротьба радянських репресивних органів проти українського національного підпілля у період з літа 1945 року до середини 1954 року супроводжувалася активним створенням та використанням спеціальних агентурно-бойових груп. Ці підрозділи складалися з осіб, які раніше брали участь у діяльності ОУН чи УПА, але згодом погодилися співпрацювати з органами держбезпеки заради ліквідації своїх колишніх соратників. Вже восени 1949 року було сформовано загін під кодовою назвою "Байда", до якого увійшли бойовики з псевдонімами "Кармелюк" та "Хмара", при цьому радянське керівництво намагалося максимально замаскувати діяльність цих людей під звичайні повстанські структури. Використання таких методів дозволяло спецслужбам проникати в середину підпільних мереж та знищувати їх зсередини, оскільки переодягнені агенти мали відповідний досвід та знання внутрішнього розпорядку організації. На початку 1950 року подібні групи почали діяти ще активніше, використовуючи для своїх цілей колишніх керівників середньої ланки, серед яких був і агент під псевдонімом "Хмара", що працював на теренах Тернопільської області[11].

Протягом десятиріччя, що охоплює 1945–1954 роки, процес залучення колишніх учасників підпілля до лав агентів став масовим і системним явищем. Статистика свідчить про те, що за цей час було підготовлено велику кількість спеціальних кадрів: троє осіб займали керівні позиції в групах, дев’ять виконували функції рядових бойовиків, а ще одинадцять працювали в інших допоміжних ролях. Оскільки радянська влада прагнула до повної ліквідації опору, вона робила ставку на людей, які досконало володіли ситуацією на місцях і могли вільно орієнтуватися в лісових масивах чи селах. Особлива активізація створення таких формувань припала на період з весни 1951 року до весни 1952 року, коли радянські органи намагалися остаточно придушити збройні виступи. У цей час було сформовано низку загонів, які діяли під різними кодовими назвами, серед яких можна виділити групи "Сокіл", "Верещак", "Степовий" та "Дуб". У наступні роки, а саме в 1953 та 1954 роках, діяльність таких підрозділів стала ще більш розгалуженою, про що свідчить поява нових боївок з іменами "Морський", "Остап", "Арсен", "Чорноморець", "Орел" та об’єднання "Смерч". Останній із відомих великих підрозділів, загін "Орел", припинив свою активну діяльність лише на початку літа 1954 року, коли організований спротив підпілля було фактично нівельовано[11].

Аналізуючи походження осіб, які входили до складу цих специфічних підрозділів, дослідники виділяють кілька категорій за часом їхнього вступу до лав ОУН. Переважна більшість агентів, а саме 23 особи, приєдналися до націоналістичного руху ще до початку Другої світової війни у 1939 році. Офіційні дані вказують на те, що 73,91% учасників агентурних груп мали стаж у підпіллі ще з тридцятих років, що робило їх надзвичайно цінними для спецслужб через їхній величезний досвід. Менша частина, близько 17,39%, потрапила до лав повстанців під час німецької окупації, а найменша частка, що становить лише 8,7%, приєдналася до руху вже після повернення радянської влади. Схожа тенденція спостерігалася і серед інших категорій помічників спецслужб, де понад 60% осіб мали досвід підпільної роботи ще з

міжвоєнного періоду. Причини такої високої частки ветеранів руху серед агентів полягали в тому, що саме ці люди володіли найбільш повною інформацією про канали зв’язку, місця переховування лідерів та методи конспірації. Органам МДБ було вигідно вербувати саме таких досвідчених учасників, оскільки їхній авторитет серед рядових підпільників не викликав сумнівів, а знання внутрішньої кухні ОУН дозволяло проводити найскладніші операції з ліквідації підпілля без зайвих підозр. У підсумку можна стверджувати, що успіх радянських спецслужб у боротьбі з націоналістичним рухом значною мірою тримався на використанні людського ресурсу самого ж підпілля, де колишні соратники ставали найнебезпечнішими ворогами для тих, хто продовжував боротьбу[11].

Аналіз складу чотирнадцяти провідних діячів визвольного руху вказує на те, що роки їхнього народження розподілені у проміжку з 1910 по 1923 роки, де найбільша кількість осіб народилася у 1910 та 1919 роках. Вісім осіб, що становить 57 відсотків від загальної кількості, на момент активної діяльності не досягли тридцятип’ятирічного віку, що свідчить про переважання молодих кадрів у структурі управління. Решта шість учасників, тобто 43 відсотки, перебували у віковому діапазоні від 35 до 44 років, і це демонструє наявність досвідченого прошарку, який мав життєвий досвід та відповідну фахову підготовку. Схожа ситуація спостерігається і в інших групах керівного складу, де з двадцяти трьох осіб понад 86 відсотків належали до молоді до 35 років. Статистичні дані щодо інших підрозділів, де чисельність складала 25, 28 та 27 осіб, також підтверджують тенденцію до залучення переважно молодих людей, оскільки відсоток осіб до 35 років там коливався від 64 до 80 пунктів. Окремо варто згадати групу з 12 осіб, де дві третини учасників були молодшими за 35 років, та ще одну групу з 14 діячів, де майже 43 відсотки складали представники цієї ж вікової категорії. У звітах за 1948 рік зазначається, що такий віковий розподіл сприяв високій активності та

мобільності підпілля, дарма що це вимагало постійного оновлення ресурсів через значні втрати[11].

Розглядаючи походження та соціальний статус цих людей, можна побачити, що вони походили з різних середовищ, серед яких були селянські родини, родини службовців, священників та інтелігенції. У групі з 14 провідників двоє мали селянське коріння, четверо були дітьми священників, а восьмеро належали до сімей інтелігентів. Це свідчить про те, що керівництво формувалося з освічених верств суспільства, які мали доступ до знань та культурного розвитку. До переліку діячів, які займали відповідальні посади, входили такі особи як М. Свідзінський, О. Гасин, П. Федун-«Полтава», Й. Позичанюк, О. Дяків-«Горновий», П. Дужий, В. Кук, Д. Маївський, Я. Бусел, Д. Грицай, Р. Шухевич, М. Арсенич, Р. Кравчук, М. Прокоп. Також до цього списку долучалися О. Логуш, З. Матла, В. Охримович, В. Сидор, Я. Старух, В. Турковський, Д. Ребет, М. Лебідь, І. Климів, М. Турчманович, Д. Корінець, Я. Рак та Л. Ребет. Більшість із цих людей мали досвід навчання у закладах вищої школи або закінчили гімназії, що давало їм змогу професійно підходити до організації підпільної роботи. Деякі з них продовжували свою діяльність до 1939 року, а згодом брали активну участь у подіях періоду Другої світової війни та повоєнного часу. Освітній рівень керівництва був надзвичайно високим, про що свідчать дані щодо навчання у провідних університетах Львова, Кракова чи Праги. У групі з 23 осіб понад 30 відсотків мали закінчену вищу освіту, а понад 60 відсотків - середню. Серед 25 інших представників керівної ланки п’ятеро закінчили університети, а дев’ятеро - середні навчальні заклади. У структурі з 28 осіб ситуація була подібною, де майже 40 відсотків мали середню освіту, а значна частина - вищу або незакінчену вищу. Окремі групи демонстрували ще вищі показники освіченості, де понад половина учасників мали дипломи університетів. Значна частина активістів пройшла через юридичні, філософські або теологічні факультети, що дозволяло їм не

лише займатися військовою справою, а й вести ідеологічну та публіцистичну роботу.

Діяльність цих людей не обмежувалася лише організаційними питаннями, оскільки вони активно займалися видавничою справою та написанням теоретичних праць. О. Гасин під псевдонімом «Лицар» підготував роботу «Організація внутрішньої мережі ОУН», яка охоплювала період з жовтня 1942 по грудень 1943 року. Видавничі проєкти, до прикладу часопис «Ідея і Чин», редагувалися провідними інтелектуалами руху, такими як М. Свідзінський. У повоєнні роки виходили такі видання як «За волю», «В боях гартовані» та «Самостійність», де друкувалися праці П. Федуна-«Полтави» та О. Дякова-«Горнового». Окремої уваги заслуговують публікації «Хто такі бандерівці та за що вони борються», а також праця С. Бандери «Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном». Усі ці матеріали мали на меті роз’яснення цілей руху та залучення нових прихильників, демонструючи глибокий інтелектуальний рівень авторів, які поєднували практичну боротьбу з науковим аналізом ситуації. Якщо аналізувати фахову підготовку, то серед 14 головних діячів семеро були випускниками або студентами юридичних факультетів, троє обрали філософію, а двоє - теологію. Вищу освіту вони здобували у Львові, Кракові чи Празі, що підтверджує орієнтацію на європейські стандарти навчання. У інших підрозділах також переважали юристи та студенти гуманітарних дисциплін. Наприклад, серед 23 територіальних керівників дев’ятеро навчалися на юридичному факультеті, що складає майже 40 відсотків. У групі з 25 осіб понад половина також мали юридичний фах. Усі ці факти вказують на те, що рух очолювали люди з високим рівнем правової свідомості та системним мисленням. Статистика по інших підрозділах (28, 27 та 12 осіб) лише підсилює висновок про те, що більшість керівного складу була представлена інтелігенцією та студентами, які свідомо обрали шлях спротиву[11].

2.2. Діяльність ОУН та її вплив на український визвольний рух.

У період загострення європейської геополітичної кризи протягом 1938–1939 років питання української державності в політичних планах західних країн набуло статусу інструменту забезпечення внутрішньої безпеки. Ще в середині 1930-х років деякі західні політики в міністерських рангах і навіть тогочасний президент Чехословаччини Е. Бенеш відкрито заявляли про готовність підтримувати прагнення українців до створення єдиної соборної держави. У таких заявах приховувався цілком прагматичний розрахунок на те, що національно-визвольна боротьба в УРСР стане потужною силою для руйнування Радянського Союзу та ослаблення позицій світового комунізму. Проте зі зміною міжнародної ситуації активне просування української теми перестало відповідати інтересам Великої Британії та Франції. Якщо Захід і виявляв надалі занепокоєння цією проблемою, то робив це лише через прагнення забезпечити стабільність своїх східних союзників, на землях яких проживало українське населення. Це призвело до того, що українська тематика втратила колишній розголос і на певний час зникла з фокуса міжнародної дипломатії[17].

Нацистська Німеччина після розправи над Чехословаччиною визначила своєю наступною ціллю Польщу згідно з планом «Вайс» і знову звернула увагу на українську справу. Навесні 1939 року Берлін вибудовував свою лінію в українському питанні так, щоб використати його виключно проти польської держави. У лютому того ж року до країн осі приєдналася Угорщина, що серйозно послабило позиції Варшави в її суперечках із німецьким керівництвом. Ціною цієї угоди стала підтримка німцями угорських претензій на території Карпатської України та Румунії, що згодом було реалізовано за

прямого сприяння Берліна. Аби втілити в життя антипольські задуми, керівництво Третього рейху доклало чимало зусиль для того, щоб вгамувати розчарування українців через знищення Карпатської України та переконати їх у своїй нібито щирій готовності сприяти незалежності. Німецькі урядові структури зосередилися на підготовці масштабного українського повстання в Польщі, залучаючи до цього різні відомства на території Німеччини, Угорщини та польської держави[17].

Проте такий сценарій, подібний до чехословацької моделі, виявився недієвим у нових обставинах, оскільки Захід змінив свою позицію порівняно з мюнхенським періодом. Гітлер усвідомлював небезпеку союзу західних країн із СРСР, що могло завадити швидкому розгрому Польщі та змусити Німеччину воювати на два фронти. Радянський Союз почав відігравати вирішальну роль у майбутньому конфлікті, тому Берлін почав шукати шляхи до порозуміння з Москвою через усунення суперечностей в українському питанні. Німеччина стала демонстративно відмовлятися від ідеї створення «Велика Україна» та просування на схід. Гітлер у розмові з польським міністром Ю. Беком у вересні 1938 року запевняв, що Польщі немає чого боятися, оскільки німці не мають інтересів за Карпатами. Пізніше, виступаючи в рейхстазі на початку 1939 року, він прямо вказав західним державам на марність їхніх розрахунків щодо німецьких планів. У травні українська тема знову з’явилася в європейській політиці, але тепер вона служила предметом переговорів і торгу між Німеччиною та СРСР. Нацисти використовували українські прагнення як привід для контакту з Москвою, а підготовку повстання перевели в режим глибокої секретності для більшої свободи дипломатичних маневрів. Усвідомлюючи велику цінність України для радянської влади, Третій рейх спочатку заявляв про свою байдужість до неї, висловлюючи готовність відмовитися від підтримки українців в обмін на лояльність Сталіна. Москві цього було замало, тому вона вичікувала, сподіваючись отримати ще більші вигоди від Німеччини. Польська влада через загрозу війни почала жорстко

наводити лад у внутрішніх справах, насамперед у відносинах з українцями. У березні 1939 року з'явилася постанова про боротьбу з ОУН та подібними структурами. З українським рухом вирішили покінчити негайно через масові арешти націоналістів, що були продуманою акцією польського уряду. Почалися репресії проти українських установ і закриття товариств. Така політика Варшави зумовлювалася страхом перед зростанням українського руху та вимогами автономії, які сприймалися як пряма загроза цілісності Польщі. Урядові кола знали, що українські націоналісти перебувають під німецьким впливом і готують повстання в Галичині[17].

Зміна світової ситуації навесні 1939 року поставила західноукраїнських політиків у складне становище, адже репресії з боку Варшави змушували шукати діалогу з поляками, але водночас Німеччина залишалася єдиною реальною силою, на яку можна було покластися в боротьбі за державність. Попри те що довіра до Гітлера після падіння Карпатської України значно впала, серед українців панувала думка, що за певних стратегічних обставин німецька міць зможе допомогти в реалізації їхніх прагнень. ОУН обрала чіткий пронімецький курс і почала готувати повстання, що викликало неоднозначну реакцію в суспільстві. Почалася боротьба за вплив між поміркованим УНДО та радикальним ФНЄ, популярність якого зростала через його рішучі методи та антипольську позицію. Поширення тоталітарних поглядів у середовищі націоналістів стало відповіддю на розчарування в демократії, яка не змогла захистити Україну від окупації, а також реакцією на більшовицький терор у СРСР. Тоталітарні режими в Європі того часу демонстрували значні успіхи, і багато хто вважав такий шлях ефективнішим за застарілі парламентські системи. ОУН пішла на співпрацю з нацистами не через спільну ідеологію, а з прагматичних міркувань, бачачи в Німеччині природного союзника проти СРСР та Польщі. Суперечки щодо цієї співпраці та боротьба за владу призвели до розколу організації в 1940 році на бандерівців, які хотіли використовувати німців як тимчасових союзників, та мельниківців, що мали більш угодовську

позицію. Проте самі німці бачили в Україні лише колонію, продовжуючи плани ще часів Першої світової війни. ОУН не знаходила розуміння в Європі, за винятком Литви, яка надавала гроші та документи, та Чехословаччини, де українські діячі почувалися відносно вільно. На порозі війни з Радянським Союзом нацисти хотіли використати українську енергію, а лідери ОУН, не маючи інших варіантів, сподівалися через співпрацю з Берліном відродити власну державу[17].

Український націоналістичний рух у своїй роботі завжди спирався на власні активні дії, що були спрямовані на створення незалежної країни, і одним із найбільш помітних кроків у цьому напрямку стало проголошення Акту відновлення Української державності, яке відбулося 30 червня 1941 року. Коли почалася німецька окупація, боротьба українців мала багато спільних рис із визвольними рухами в інших країнах Європи під час Другої світової війни або з радикальними течіями, що існували раніше. Через те що міжнародна ситуація була вкрай несприятливою для української самостійності і народ не мав жодних законних чи мирних способів вплинути на свою політичну долю258., радикальні лідери вирішили здобувати волю силою зброї. Вони намагалися використовувати конфлікти між великими державами, які раніше захопили українські території, і на певному етапі розглядали Німеччину як можливого союзника у війні проти радянського режиму[17]. Під час наступу німецьких військ на Радянський Союз представники різних фракцій ОУН та прихильники Тараса Бульби-Боровця почали самостійно брати під контроль управління в західних областях. Буквально за перші дні нацистського вторгнення українці встигли створити власні органи влади у 187 районах на заході країни та у 26 районах на правобережних землях, відкривши обласні центри у Львові, Тернополі, Луцьку та інших великих містах. У цей період вони також збирали велику кількість зброї та боєприпасів, які залишалися від радянських загонів, що потрапили в оточення. Проте німецька адміністрація дуже швидко заборонила таку діяльність і розпустила

українську міліцію разом з іншими структурами, які встигли організувати націоналісти[17]. Найвищою точкою цього руху стала спроба реалізувати програму відновлення держави у Львові 30 червня 1941 року, що виявилося цілковитою несподіванкою для німецького командування в Берліні. Нацисти одразу почали вживати жорстких заходів, аби припинити будь-яке самоврядування. Еріх Кох у своєму листі до Альфреда Розенберґа прямо заявив, що це проголошення повністю суперечить планам Гітлера зробити східні землі колоніями і натомість утверджує право народів на власне визначення. Німецькі спецслужби також доповідали, що бандерівці намагаються поставити німецьку владу перед доконаним фактом, створюючи власну поліцію та державні органи[17].

Аби зрозуміти справжнє значення цього документа, варто розібрати його основні положення. Акт складався з трьох частин: у перших двох йшлося про те, що держава відновлюється з волі самого українського народу, а столицею буде місто Київ261. У третій частині було написано про союзницьку співпрацю з Німеччиною у боротьбі проти СРСР. Слід розуміти, що такі вислови були абсолютно звичними для тодішніх міжнародних паперів, як це було у договорі між Ріббентропом та Молотовим. Це була формальна фраза, за якою кожна сторона намагалася приховати свої справжні інтереси в тимчасовій співпраці. Також у тексті не було вказано, що Україна підпорядковується нацистам: там було чітко написано про спільну діяльність для досягнення мети264. Це повністю виключає звинувачення у зраді чи прислужництві, оскільки йшлося про партнерство двох рівних сторін у міжнародному праві. Цей факт підтверджується тим, що німецька сторона таку позицію українців не прийняла. Зі свого боку українські лідери не змінили своєї головної мети щодо незалежності, попри величезний тиск із боку окупантів. Юридично третій пункт акту не можна вважати проявом колабораціонізму вже через те, що окупаційний режим не давав на це дозволу і виступив із різким протестом. На нашу думку, цей спірний пункт треба

сприймати як пропозицію від нової країни про партнерство у війні проти Радянського Союзу. Зрозуміло, що ці сили мали різну політичну вагу, але українці не пропонували допомагати загарбникам пригнічувати свій народ, як це намагалися довести радянські історики. Співпраця передбачала саме рівність у боротьбі зі спільним ворогом. Водночас слова про те, що Гітлер допомагає українцям визволитися267., можна назвати необґрунтованими, оскільки німецька сторона не давала права націоналістам висловлюватися від її імені. Існує думка, що ОУН мала підтримку всіх політичних сил, але насправді 30 червня у Львові були переважно представники однієї партії, адже зібрати всіх діячів під час війни було неможливо. Для повної законності такого акту слід було б провести загальнонародне голосування, проте через великі бої це було нереально. Тому керівництво ОУН разом з іншими діячами прийняло єдине можливе рішення: вони вирішили дізнатися думку народу вже після прийняття документа, оскільки відкриті заходи могли призвести до репресій269. Націоналісти вважали, що вони мають право на такі кроки, бо більше ніхто інший на той момент не міг заявити про права українського народу на окупованих землях[17].

Під час подій у Львові були присутні діячі різних напрямків, і багато з них згодом увійшли до складу нових державних органів270. Це свідчить про те, що вся політична еліта того часу прагнула незалежності. Хоча значна частина населення на сході була під впливом більшовицької ідеології, у тих регіонах, де цей режим зник, проходили масові збори та віча, на яких люди палко підтримували акт і були готові будувати власну державу. Такі заходи робили нову владу законною в очах народу. Це дає вагомі підстави стверджувати, що з юридичної точки зору цей документ не був актом зради, а його зміст відповідав прагненням українців. Дія цього акту поширювалася на всі етнічні українські землі і мала тривати протягом усього часу боротьби за волю. Це стосувалося як самих українців, так і іноземців або осіб без громадянства, що жили на цих територіях. Для тих, хто був за межами країни,

це давало право в майбутньому обрати українське громадянство та створювало обов'язок підтримувати свою державу. Цей документ офіційно завершив свою дію у 1991 році, коли Україна відновила свою незалежність. Можна зробити висновок, що події 1941 року були запереченням колабораціонізму і надавали новим органам влади ознак законності. Позиція українських націоналістів будувалася на тому, що вороги їхніх ворогів є союзниками лише тоді, коли вони поважають права України та приносять користь у політиці чи господарстві. Саме тому українці спочатку допомагали забезпечувати порядок і створили військові підрозділи "Роланд" та "Нахтігаль", бійці яких були присутні під час подій у Львові[17].

Німецькі політики поставилися до цього вкрай негативно і почали вимагати скасувати акт. Оскільки Степан Бандера категорично відмовився це робити, він потрапив до концтабору Заксенгаузен, де перебував до осені 1944 року. Там само від рук поляків загинули його брати. Переслідування почалися і проти інших націоналістів, що стало порушенням усіх попередніх домовленостей. Через це ОУН змінила свою стратегію: вони відмовилися від будь-якої німецької підтримки і почали створювати власні збройні сили для боротьби за незалежність, де Німеччина вже з липня 1941 року стала таким самим ворогом, як і СРСР. Схожа доля спіткала і народи Балтії: литовці, латиші та естонці теж сподівалися на підтримку нацистів у боротьбі з радянською диктатурою, але після того, як їхню самостійність не визнали, вони теж почали воювати проти німецької окупації. А.М. Русначенко зазначає, що спротив в Україні мав свої особливі риси, якщо порівнювати його з більшістю європейських країн, де підпільники в Польщі чи Центральній та Західній Європі розраховували на підтримку країн антигітлерівської коаліції та тримали постійний зв'язок через свої уряди, які тоді перебували в Лондоні. У прибалтійських народів ситуація виглядала дещо подібною до української, адже їхні рухи теж сформувалися після 1941 року, проте вони все ж

намагалися знайти союзників ззовні та намагалися домовитися про співпрацю зі Швецією[17].

Збройна боротьба українських націоналістів проти нацистського окупаційного режиму відбувалася силами Української повстанської армії та спеціальних підрозділів ОУН (б). Спочатку бандерівці планували отримати вплив на окупованих територіях, проникаючи в місцеві адміністрації, створені німецькою армією, для чого створювалися спеціальні похідні групи, що вирушали в різні регіони. Учасники цих груп обіймали посади старост у населених пунктах або йшли служити в Українську Допомогову поліцію, щоб мати змогу контролювати події на місцях, але коли надійшов наказ про створення УПА, ці люди почали масово переходити на нелегальне становище. У період з середини березня до початку квітня 1943 року члени ОУН (б) покинули службу в окупаційних органах та пішли до лав повстанців, забравши із собою німецьку зброю. Часто перед самим відходом вони повністю ліквідовували представників німецької влади в невеликих поселеннях, а до лав УПА приєдналася навіть ціла поліцейська школа, якою керував полковник Ступницький, відомий під псевдонімом Гончаренко, що згодом став очільником штабу УПА-Північ. У 1943 році бої з окупантами стали настільки масштабними, що нацистам довелося постійно відправляти проти повстанців кадрові військові частини, і під час таких великих операцій страждали не лише бійці, а й масово гинуло цивільне населення. Активне розгортання сил УПА на Волині в кінці 1942 та на початку 1943 років призвело до відкритих зіткнень, і якщо раніше німецькі спецслужби лише шукали та арештовували підпільників ОУН (б) чи ОУН (м), то з весни 1943 року почалася справжня війна. Радянські звіти підтверджують, що українські загони постійно атакували німецьку адміністрацію та гарнізони, навіть робили спроби відбити місто Рівне, де знаходився центр Рейхскомісаріату Україна[17].

Одним із основних мотивів таких частих атак було бажання завадити примусовому вивезенню людей на роботу до Німеччини, оскільки Гітлер

відправив більшість своїх чоловіків на фронт і окупанти намагалися заповнити порожнечу на заводах та фермах за рахунок української молоді. Коли заклики їхати добровільно не спрацювали, нацисти почали влаштовувати облави та силоміць відправляти до Німеччини тих, хто не мав довідок про роботу від окупантів. Командири УПА на місцях робили все можливе, щоб зірвати ці плани, атакуючи збірні пункти та транспорти, знищуючи при цьому охорону та німецьких солдатів[17].

Сьогодні в політичних текстах іноді пишуть, ніби націоналісти тісно співпрацювали з нацистами в репресіях чи боротьбі проти радянської влади, але такі думки не мають під собою реальних підстав. Конфлікт між українським рухом і гітлерівцями був надзвичайно жорстоким, що підтверджують спогади радянських партизанів, дані розвідки та навіть внутрішні документи самих нацистських каральних органів. Водночас варто визнати, що не всі організації в структурі руху одразу почали воювати з німцями. Організація українських націоналістів під керівництвом А. Мельника спочатку намагалася діяти відкрито, сподіваючись на порозуміння з окупантами, але це не дало результатів і згодом ОУН (м) теж почала збройний опір. Також існували групи, які відверто допомагали німцям, намагаючись поєднати українські інтереси з вимогами рейху, і найбільш відомим серед них був Український Центральний Комітет, який очолював В. Кубійович. Самі нацисти до весни 1945 року не вважали дивізію СС "Галичина" українською, називаючи галичан "арійською нацією Європи", що і дозволило створити цей підрозділ. Росіяни з РОА чи жителі Наддніпрянщини таких статусів не мали, їх прирівнювали до колоніальних військ, тому ті, хто йшов на співпрацю з окупантами, фактично погоджувалися з нацистським підходом і навіть допомагали боротися проти українського підпілля. Ю.А. Киричук цитує голову управи Дніпропетровська, який закликав знищувати прихильників незалежності як ворогів, що заважають співпраці з німцями[17].

Бандерівці прагнули залучити до боротьби всіх, хто хотів незалежності, тому в 1943 році вони силовими методами змусили приєднатися до себе загони Т. Бульби-Боровця, який воював на Поліссі ще з літа 1941 року. Певний час ці дві сили діяли разом проти німців, але згодом між ними почалися конфлікти, які переросли в озброєні сутички, внаслідок чого ОУН (б) взяла формування Бульби-Боровця під свій жорсткий контроль, а частину його керівників було вбито. Така активність бандерівців не пройшла повз увагу гестапо, яке на початку 1943 року почало знищувати оунівські осередки по всій Україні та навіть у самій Німеччині, де націоналісти мали свою мережу агентів та друкарень. Повстанці змогли захопити контроль над цілими районами на Волині та в Галичині, створюючи там власну владу, тому німці були змушені кидати в бій регулярні війська, мстячись при цьому мирному населенню за успіхи УПА. У середині 1943 року, коли протистояння досягло піку, у лавах ОУН (м) стався розкол: частина під керівництвом А. Мельника залишилася на боці нацистів, а прихильники О. Ольжича-Кандиби почали воювати проти окупантів, маючи кілька тисяч бійців. Загалом усі представники націоналістичного руху вели бої з німцями, поліцією та радянськими партизанами протягом 1941–1944 років. Тоді ж стався гострий конфлікт УПА з польською Армією Крайовою на Волині, що стало трагедією для обох народів. Польські дослідники часто пишуть про винищення мирних поляків, але нові архівні дані свідчать, що українці гинули від рук польських загонів у таких же масштабах[17].

Вирішальною подією став ІІІ-й Надзвичайний Збір ОУН (б) у серпні 1943 року на Тернопільщині, де було прийнято нову політичну програму, що нагадувала соціально-демократичну модель. Учасники збору відмовилися від крайніх методів та переглянули ставлення до людей інших національностей, але головна ціль залишилася незмінною: створення Української Самостійної Соборної Держави, де основними ворогами вважалися нацистська Німеччина та Радянський Союз. Головні ідеї, які були викладені під час ІІІ-го

Надзвичайного Збору ОУН (б), базувалися на впевненості у необхідності покладатися виключно на власні сили, розраховуючи при цьому на поступове взаємне виснаження ресурсів Радянського Союзу та Німеччини в ході бойових дій. Організатори планували залучити до цього процесу всі народи Східної Європи та Кавказу, які перебували під гнітом, аби створити єдиний фронт проти тоталітаризму. Спротив українського націоналістичного руху перейшов у нову фазу, яка полягала у спробах побудови міжнародного руху проти тих держав, чиї режими обмежували свободу інших націй. До середини 1943 року погляди радикального крила націоналістів суттєво змінилися, адже вони відійшли від тоталітарних принципів, які сповідували раніше, та почали орієнтуватися на цінності демократії. Оновлена програма містила певні положення, які нагадували радянські підходи, оскільки вони визнавали державну власність рівноправною з приватною чи колективною формою володіння майном[17].

Коли на радянсько-німецькому фронті стався корінний перелом, перед націоналістами, які на той час уже об’єднали різні збройні загони в межах УПА, постало складне питання щодо подальшого існування. Військові реалії показали, що сподівання на повне виснаження обох великих держав не справдилися, тому Провід ОУН (б) опинився в ситуації, де попереду була дуже потужна Червона армія, а ззаду залишалися німецькі підрозділи, які вже втратили інтерес до активного спротиву, але все ще володіли значною силою. Головним завданням тоді стало збереження людей та матеріальних засобів для довгої боротьби з більшовиками, які ставали головною загрозою. На рівні простих бійців панувала думка, що під час відступу німців не варто ризикувати життям українського воїна заради знищення ворога, який і так іде геть. Саме тому керівництво УПА вирішило зменшити інтенсивність боїв з гітлерівцями та почало вести приховані переговори про постачання зброї та амуніції, одночасно шукаючи точки дотику з польським підпіллям, яке теж виступало проти комуністів. Окремі командири на місцях продовжували нападати на

німецькі частини, але це вже були швидше акції помсти за пограбування селян або жорстокість спеціальних загонів ворога, що відступав. Оскільки нацисти більше не заважали планам щодо створення власної держави, керівництво руху вирішило знайти спільну мову з політичною верхівкою Німеччини, аби зосередити всі сили лише на одному фронті проти радянської влади. Коли німці остаточно залишали українські території, сторони досягли певних усних домовленостей про нейтралітет, за якими ОУН та УПА не перешкоджали відходу вермахту, а німці не заважали націоналістам організовувати свою діяльність. Згодом це переросло в окремі випадки реальної допомоги, коли відступаючі загони залишали українцям боєприпаси, а ті натомість ділилися розвідданими про пересування радянських військ. Траплялися навіть поодинокі спільні бої проти Червоної армії, а звільнені з концтаборів українські в'язні одразу ставали до лав борців проти більшовизму. Незважаючи на те що така взаємодія допомагала в боях проти переважаючих сил СРСР, вона створила серйозні політичні труднощі, оскільки радянська пропаганда використала ці факти для звинувачень націоналістів у роботі на Німеччину. Поки в Європі рухи опору допомагали виганяти нацистів, в Україні та країнах Балтії люди змушені були воювати проти нового тоталітарного режиму. Жодної підтримки ззовні вони не отримали, оскільки у світі формувався новий розподіл сфер впливу, де Радянський Союз мав величезну вагу як переможець. Країни антигітлерівської коаліції ставили свої інтереси вище за право малих народів на свободу. Сполучені Штати хотіли підтримки Сталіна у війні з Японією, британці боялися втратити свої колонії та не хотіли поширювати ідеї самовизначення націй, а лідер Франції Шарль де Голль шукав прихильності Москви для зміцнення власної позиції всередині країни. Лише після виступу Черчілля у Фултоні у 1946 році ставлення до цих подій почало повільно змінюватися[17].

Аналізуючи спроби реалізації української державної ідеї в ті часи, можна стверджувати, що співпраця з нацистами не принесла бажаних

результатів, оскільки гітлерівці відмовилися визнавати незалежність у 1941 році та не дозволили створити жодних державних органів навіть прихильникам мельниківців. ОУН (б) після цього перейшла до відкритої війни з окупантами, залучивши до себе загони Т. Бульби-Боровця. Навіть якщо ОУН (м) діяла більш дипломатично, їхньою метою все одно не було зміцнення нацизму, а лише використання ситуації для виживання нації. Протягом 1941–1944 років УПА вела активні бойові дії за відновлення української держави, спираючись на право народів самостійно обирати свою долю. Тимчасове затишшя у стосунках з німецькими спецслужбами під час їхнього відступу було лише тактичним кроком для збору сил проти наступу НКВС. Попри всі закиди радянської сторони, українські націоналісти не були причетні до військових злочинів нацистів, про що свідчить відсутність будь-яких звинувачень на їхню адресу під час Нюрнберзького процесу. Програми ОУН (б) та плани нацистів були абсолютно протилежними, а жорстокість окупантів до місцевого населення робила будь-яку спільну платформу неможливою. Український рух зміг суттєво обмежити вивезення ресурсів з України та, попри окремі епізоди переговорів, його діяльність не має ознак колабораціонізму, а є справжнім національно-визвольним рухом[18].

Постійний адміністративний тиск та численні заборони які запроваджувала німецька окупаційна влада підштовхнули провідних діячів ОУН до термінового пошуку нелегальних методів виготовлення друкованої продукції ще в липні тисяча дев'ятсот сорок першого року. Перший час організація намагалася використовувати державні друкарські потужності де таємно за сприяння довірених осіб випускалися потрібні матеріали але після впровадження жорсткої німецької цензури подібна тактика стала надто небезпечною. Постійні конфіскації величезних тиражів організаційної літератури які потрапляли до рук окупантів завдавали дуже болючих матеріальних збитків та призводили до невиправданих втрат серед людей. Відкрита кампанія терору яку нацисти розпочали проти учасників руху у

вересні тисяча дев'ятсот сорок першого року остаточно переконала керівництво у необхідності розбудови власного та повністю незалежного видавничого сектору який би міг працювати без огляду на волю будь-якого загарбника. Першими на цей шлях стали представники ОУН(б) які у серпні тисяча дев'ятсот сорок першого року почали системно відновлювати свою підпільну мережу що раніше постраждала від дій радянських каральних органів та переслідувань з боку німців. У структурі з’явилися спеціальні видавничо-пропагандистські підрозділи під загальним керівництвом Головного осередку пропаганди (ГОСП) або ж Головного осередку пропаганди і інформаційної служби (ГОПІС). Після того як Степана Ленкавського заарештували цю відповідальну ділянку роботи очолив Дмитро Маївський під псевдонімом Тарас. Представники цього органу визначали головні вектори ідеологічної роботи та обирали теми для видань та готували основні зразки листівок і газет. Вказівки ГОПІС мали обов'язковий характер для виконання всіма пропагандистськими структурами організації та політично-виховними ланками УПА. За доволі короткий термін вдалося розгорнути цілу мережу осередків пропаганди на різних рівнях від крайового та обласного до окружного і повітового. У кожному такому осередку працювало по кілька осіб які займалися не лише роз'ясненням ідей руху але й редагували та власноруч друкували матеріали та забезпечували їхнє поширення. Поступово почали діяти повноцінні підпільні друкарні переважно при вищих рівнях організації тоді як у дрібніших ланках їх створювали лише за наявності потрібної техніки та кваліфікованих людей та можливості тримати все в повній таємниці. З інструментами для друку особливих труднощів не виникало оскільки організація заздалегідь підготувалася та зібрала багато друкарських машинок і циклостилів та ротаторів чи склографів. Ця техніка ідеально підходила для випуску невеликих газет або листівок чи відозв бо її можна було дуже швидко перемістити або надійно сховати у разі небезпеки[18].

Більш потужне та важке обладнання як друкарські верстати зазвичай встановлювали у спеціальних підземних сховищах на значній глибині щоб звуки роботи техніки не було чути на поверхні. У підпіллі надавали перевагу верстатам з ручним механізмом адже електричні машини створювали занадто багато шуму. Самі бункери часто складалися з декількох кімнат де в одній стояло обладнання а інші використовувалися для проживання персоналу чи зберігання запасів паперу та вже готових видань. Роботу забезпечували адміністратори та редактори і технічний персонал причому про точне місцезнаходження такого об'єкта знали лише безпосередні виконавці та керівник пропаганди та шеф Служби безпеки. Готову продукцію передавали на заздалегідь визначені пункти зв’язку звідки кур’єри розвозили її по місцях а назад доставляли фарбу та папір та все інше необхідне для безперебійної праці[18].

У квітні тисяча дев'ятсот сорок четвертого року під час підготовки до боротьби проти радянського режиму структуру видавничих органів було значно розширено та вдосконалено. Тепер кожен осередок мусив мати у своєму складі організаційно-заготівельний та пресово-інформаційний та вишкільний і виробничий відділи. Це дозволило охопити видавничою діяльністю практично всі рівні управління включно з повітами що неабияк підняло загальну потужність підпільної преси. Під час зміни фронту матеріальна база підпілля значно поповнилася завдяки майну німецьких частин що відступали. Члени організації мали спеціальні інструкції щодо вилучення у німців друкарських машин та радіоапаратів та паперу і фарби в містах під час їхнього відступу. Така злагоджена система дозволяла повністю забезпечувати потреби підпілля та загонів УПА в ідеологічній літературі. Спеціальний друкарський осередок у Сокальській окрузі за два тижні роботи в квітні тисяча дев'ятсот сорок четвертого року встиг випустити сотні примірників інструкцій та вказівок для червоноармійців. Проте великі та технічно складні друкарні мали серйозний недолік у вигляді своєї громіздкості

що робило їх помітними для радянських спецслужб. На початку тисяча дев'ятсот сорок четвертого року війська СМЕРШ виявили друкарню в селі Бережниця на Рівненщині. Згодом на цій же території було знищено ще декілька потужних видавничих центрів серед яких була і відома друкарня обласного проводу під назвою Свобода народам. Аналогічна ситуація спостерігалася і в Галичині де тільки в одній області радянські органи виявили кілька друкарень та захопили багато радіостанцій і друкарських машинок. Протягом тисяча дев'ятсот сорок четвертого року на західноукраїнських землях було ліквідовано вісімнадцять друкарень та вилучено величезну кількість шрифтів і технічного обладнання тоді як на сході України більшовики спромоглися знищити практично всі видавничі ланки організації[18].

У листопаді 1944 року під час проведення першої пленарної наради Проводу ОУН СД учасники ухвалили низку суттєвих рішень, які стосувалися діяльності підпільних друкарень, що дозволило значно посилити рівень їхньої секретності та водночас спростило процес централізованого управління цими об'єктами. Відповідно до нових правил, друкарські цехи повністю відокремили від пропагандистських центрів, що змусило їх працювати абсолютно автономно та створило умови для появи окремої технічної структури, яка функціонувала паралельно з ідеологічним напрямом роботи. У внутрішній документації ОУН та УПА було прийнято рішення називати такі друкарні технічними звенами, або ТХЗ. Кожна подібна група мала власного керівника, який ніс повну персональну відповідальність за процес друку, а також особисто стежив за тим, аби готова до відправлення література негайно виносилася з місця виробництва зусиллями самих працівників і доставлялася в безпечне місце, обладнане спеціальною криївкою, яке обов’язково мало розташовуватися за межами того села, де знаходилася сама друкарня [41]. Кількість персоналу в таких місцях намагалися тримати на мінімальному рівні, тому технічний керівник нерідко власноруч виконував обов'язки простого

робітника або перевіряв тексти на помилки, якщо мав для цього необхідні знання. Нагляд за всіма ТХЗ, що діяли в межах однієї області, здійснював головний керівник друкарських технічних звен, якому дозволялося мати помічника, якщо кількість діючих точок сягала трьох або п'яти одиниць. До переліку обов'язків такої особи насамперед входило створення максимально можливої кількості нових друкарень на довіреній йому території та прискіпливий добір кадрів, які мали не тільки володіти професійними навичками, а й насамперед вміти тримати в найсуворішій таємниці місце свого перебування та сам зміст підпільної діяльності. Щомісяця, тринадцятого числа, керівник звітував про стан справ, вказуючи точну кількість працюючих і законсервованих об'єктів, загальний обсяг виготовленої продукції та детальний перелік того, кому і скільки літератури було передано[18].

У березні 1945 року відбулися зміни в адміністративному поділі територій, коли межі країв стали збігатися з кордонами областей, а замість округ з’явилися надрайони, що спричинило оновлення структури пропагандистських центрів, які відтоді складалися з відділів видавництва, усної пропаганди, виховання, збору статистики та адміністрації. Поява спеціальних видавничих відділів дозволила фахівцям приділяти значно більше часу саме створенню якісних агітаційних текстів, проте такі підрозділи створювали переважно на рівні країв та округ. Організатори докладали неймовірних зусиль, щоб друкарні могли працювати без зупинок протягом усього року, тому восени керівники ТХЗ разом із провідниками мали завчасно підготувати все необхідне для зимового періоду. Наказувалося вживати всіх можливих заходів для підготовки осередків до холодів, а якщо друкарня не мала надійної схованки, її належало збудувати вночі з дотриманням усіх правил маскування та під охороною. Необхідно було заздалегідь накопичити великі запаси паперу, фарби, шрифтів та інших матеріалів, оскільки пересування взимку було значно складнішим через погодні умови. Заради безпеки ті повстанці, які будували схованку для технічного звена, залишалися

в ній на всю зиму для охорони об'єкта. За спогадами Петра Дужого, який відповідав за пропаганду, на початку 1945 року працювало близько тридцяти друкарень, що давало змогу забезпечувати книжками та часописами майже всі українські регіони та навіть читачів за кордоном. Основним місцем для видавничої справи залишалися західні області України, де діяла відома друкарня Проводу ОУН(б) під назвою «Прага» в селі Мокротин, а також ціла група видавництв крайового проводу, таких як «Самара», «Полтава» та «Вінниця», які разом утворювали великий центр «Зелений гай» на межі двох районів Львівщини. Також на базі штабу воєнної округи «Лисоня» працювали видавничі осередки Юнацтва та ГОСП. На північно-західних територіях видання літератури відбувалося в тісній координації з Українською Повстанською Армією, яка мала власні структури для друку при відділах політичного виховання на різних рівнях. Друкарні військових штабів працювали за тими ж принципами, що й осередки ОУН, адже підпорядковувалися єдиному керівництву. У цьому регіоні працювали «Друкарня Української Повстанчої Армії ім. Б. Хмельницького» на Костопільщині, осередок «Свобода народам» у Корецькому районі, а також друкарня в селі Свинарин, де працював письменник Федір Одрач. Також була відома друкарня «Случ» у Сарненській окрузі, з якою співпрацював командир Іван Литвинчук. Подібна мережа охоплювала і східні частини України: у Вінниці з 1941 року діяла друкарня під наглядом Й. Позичанюка та П. Сака, а в Нижньодніпровську працював видавничий центр під керівництвом В. Кука. У 1943 році з'явилася друкарня на Кіровоградщині, а в Одесі діяло потужне видавництво під наглядом Тиміша Семчишина. Менші підпільні пункти працювали на Вінниччині, Київщині та біля Дніпропетровська, а в селищі Рудченково біля Сталіна націоналістичну літературу допомагали друкувати навіть місцеві росіяни, які поділяли ідеї організації. Території Закерзоння обслуговувала друкарня біля Перемишля, якою в різні часи керували Семен Левицький та Василь Галаса[18].

Організація зуміла досить оперативно вирішити всі технічні складнощі, проте набагато більше зусиль знадобилося для того, аби наповнити видавничу діяльність новим змістом, який би враховував зміну політичних поглядів та інтереси людей зі східних областей. Під час конференції у квітні 1942 року зазначалося, що пропаганда має бути пристосована до потреб селян і робітників Центру та Сходу України, піднімаючи питання боротьби за державність та пояснюючи суть національної революції. У цей період з'явилися значущі праці Д. Маївського «Лицем до народу», дослідження «Л. Карпатського» про проблеми села, праці «І. М. Коваленка» про німецьку політику на захоплених землях та історичні розвідки Я. Старуха. Окрім наукових текстів, масово друкували збірки пісень, посібники з історії та календарі, які розповсюджували як окремими брошурами, так і в газетах. Також під назвою ОУН(б) виходили фахові роботи, де пропонували шляхи вирішення економічних та моральних проблем, що стояли перед організацією. Найбільшу увагу приділяли друку листівок, оскільки така форма була найзручнішою для поширення в умовах підпілля. Величезними накладами видавали звернення до націоналістів, заклики до бійців Червоної Армії, відозви до селян та громадян України, намагаючись донести до кожного зміст визвольної боротьби[18].

У 1943 році на світ з’явилися численні агітаційні листки, надруковані багатьма мовами народів Радянського Союзу, де містилися прямі заклики до поневолених етносів розпочати спільну боротьбу проти імперських амбіцій Москви та Берліна заради створення власних незалежних держав. Ці тексти адресувалися вірменам, грузинам, народам Кавказу, Балтії, татарам Поволжя, а також мешканцям Центральної Азії та Сибіру, закликаючи їх до об’єднання зусиль у протистоянні двом режимам. Процес виготовлення такої літератури відбувався в підпільній друкарні «Свобода народам» на Рівненщині якраз у період проведення Конференції поневолених народів Сходу Європи й Азії. Чималу кількість матеріалів також видавали в Одесі, де представники різних

національностей, серед яких були поляки, болгари та греки, допомагали організації, а місцеві вірмени змогли знайти потрібні шрифти для друку текстів грузинською та вірменською мовами. Повноцінною заміною офіційним газетам, які підтримували німецьку владу, стала розгалужена мережа підпільної преси. Першими виданнями такого типу стали газета «За самостійну Україну», якою керував Йосип Позичанюк, та журнал для навчання членів організації «Боєвик», що почав виходити восени 1941 року та призначався лише для внутрішнього кола ОУН(б). Коли організація визначила свої основні цілі в умовах війни, почалося створення центральних органів друку, де першим загальним виданням став політичний журнал «Бюлетень» під редакцією Михайла Палідовича. Це видання розповсюджувалося настільки активно, що в архівах збереглися як професійно надруковані копії, так і переписані на машинці через копіювальний папір примірники. Пізніше, наприкінці 1942 року, головну роль перебрав на себе журнал «Ідея і чин», тоді як «Бюлетень» став регіональним органом для західних територій [18].

Часопис «Ідея і чин» став офіційним майданчиком для висловлення позиції ОУН СД, а за його зміст відповідав Дмитро Маївський, який через свою діяльність визначав ідеологічний вектор та теми для всієї підпільної літератури. З появою цього видання можна стверджувати про початок зовсім іншого етапу в розвитку української публіцистики воєнного часу, оскільки над текстами працювали провідні теоретики організації, як-от М. Прокоп, І. Гриньох, Я. Бусел та інші. За чотири роки діяльності вдалося випустити дванадцять номерів цього видання. Регіональні осередки наслідували приклад центрального органу та видавали власні часописи, серед яких були «Вільна Україна», «За Самостійну Державу» та газета «Мечем» на Буковині. Деякі журнали створювалися для специфічних груп людей, до прикладу, «Провідництво» мало на меті сприяти появі сильного керівного складу в націоналістичному русі. Тижневик «Самостійник» на Волині, окрім політичних новин, публікував багато етнографічних даних, намагаючись

виховати у людей патріотизм та усвідомлення вартості власної землі. Редакція зверталася до читачів із закликом дізнатися більше про своє минуле та багатства країни, аби кожен знав, хто він є і за що саме потрібно боротися у лавах Організації Українських Націоналістів. Коли боротьба перейшла у збройну стадію, на Волині та Поліссі виникла військова преса, представлена журналом «До зброї» та іншими виданнями, що висвітлювали діяльність УПА. Ці газети розповідали про цілі повстанців, друкували накази командування та інформували про перші бої, а за всю видавничу роботу на цих теренах відповідав Яків Бусел. Роль мережі кореспондентів виконувала Українська пресова служба, створена восени 1943 року за зразком структури часів визвольних змагань початку століття. Вона мала свої осередки при військових відділах, де невеликі групи людей під керівництвом виховників працювали над пропагандою, збирали спогади та архівні матеріали. Друкувати великі наклади не було їхнім прямим обов'язком, проте інструкції дозволяли станицям видавати власні таборові листки та газети для вояків. Щоб дати відсіч німецькій та радянській пропаганді, керівництво підпілля створило систему інформаційних видань, де публікувалися «Вісник Української Інформаційної Служби» та різні «Радіоінформатори». Ці матеріали користувалися шаленим попитом як серед підпільників, так і серед цивільних, адже люди не мали інших джерел правдивої інформації про події в Україні та світі, які окупаційні режими намагалися приховати. Окрему популярність здобула сатирична преса, оскільки гостре слово вважали дієвим методом впливу на свідомість, що давав змогу висміювати слабкі місця ворога. У газеті «На злобу дня» публікували анекдоти та пародійні пісні, спрямовані проти загарбників та політичних опонентів[18].

Більшість журналів виходила раз на місяць, а щоденними були лише короткі зведення новин, втім, майже всі видання з’являлися нерегулярно через великі труднощі. Траплялося так, що тижневик міг вийти лише раз на рік через складну воєнну ситуацію чи переміщення лінії фронту, про що редакції

відкрито повідомляли своїх читачів. Навіть головний журнал «Ідея і чин» мав проблеми з регулярністю, а через напади більшовиків на друкарні виникала плутанина з нумерацією випусків. Попри це, кількість підпільних газет стрімко зростала: якщо у 1942 році їх було близько п’ятнадцяти, то вже до 1944 року кількість назв перевищила сорок. У середовищі ОУН(м) так само приділяли величезну увагу друкованому слову, а Олег Штуль під час конференції у Почаєві зазначав, що українська книга стає незамінною зброєю, яку необхідно забезпечити для населення будь-яким доступним способом. На початку 1942 року цей напрямок також почав створювати власну мережу, де при головному керівництві діяв інститут націології з науковцями, які розробляли ідеологічні питання. На обласних рівнях працювали спеціальні інспекторати з досвідченими теоретиками, які мали право готувати та друкувати літературу, а технічні помічники займалися безпосередньо облаштуванням місць для друку. Запланована та детально розписана схема роботи видавництв і поширення ідей ОУН(м) здебільшого так і залишилася лише проектом, оскільки керівництво ПУНу не наважилося розпочати активні дії у повному обсязі. Підпільна мережа цієї частини організації складалася лише з кількох окремих друкарень, які справляли враження роз’єднаних груп без єдиного центру. Люди, які там працювали, не мали доступу до сучасного обладнання, тому були змушені використовувати просту техніку на кшталт циклостилів, склографів чи звичайних друкарських машинок. Навесні 1942 року в Києві вдалося створити невеликий цех із циклостилем, проте вже в жовтні німецька поліція безпеки його викрила. Схожа доля спіткала іншу нелегальну точку в Дніпропетровську, якою опікувався Ярослав Самотовка. Власні технічні засоби для виготовлення листівок та часописів мали перші збройні формування мельниківців на Волині, які протягом 1942 року готували до друку видання «Бойові [Боєві] вісті» [18].

За весь час перебування німецьких військ на українських землях ОУН(м) змогла налагодити випуск лише семи підпільних газет: «Вісник», що був

офіційним голосом ПУНу у 1941 році, київський варіант часопису «Сурма» з 1941 по 1944 роки, «Вісті з краю», а також «Бюлетень», «Інформативний листок» та «Вістки», що виходили у Рогатинській окрузі. Окреме місце посідали «Бойові [Боєві] вісті» та практика передруку матеріалів, які видавалися за кордоном, як-от «Розбудова Нації», «Сурма» та «Український націоналіст». Куди ширшим був перелік агітаційних листівок, серед яких поширювалися звернення «Народження нового Українця!», «Мужі і жінки України!», «Український селянине!», «Українська молоде!» та відозви до річниці 1 Листопаду. Були й тексти, що закликали до обережності чи діалогу з опонентами, до прикладу «Осторога» або «До націоналістів під проводом Бандери». Певну кількість книжок члени організації привозили з-за меж України, серед них були праці Д. Кардаша про Євгена Коновальця, робота Ткачука про націоналізм, «Націократія» М. Сціборського та «Шлях нації» автора під псевдонімом Наддніпрянець, проте наявність цих видань не змінила загальний стан справ. Той факт, що прихильники Бандери захопили лідерство у видавничій справі та спробах розбудови державних інституцій, дуже дошкуляв представникам мельниківського крила. Останні по суті змушені були йти слідом за своїми суперниками, що створювало незручності та заважало нормальній роботі. Андрій Мельник, розуміючи складність ситуації, давав прямі вказівки керівникам груп не вступати у відкриті суперечки з іншою стороною через пресу чи листівки [58]. Незважаючи на це, побачивши, що землі вже перебувають під впливом опонентів, члени ОУН(м) розпочали гостру кампанію проти бандерівців, закидаючи їм гонитву за посадами, авантюризм та навіть звинувачуючи у роботі на радянські спецслужби. Ці чвари тривали надто довго і вкрай негативно впливали на українців, сіючи сумніви щодо обох сторін. Особливо руйнівними ці конфлікти були на сході України, де вони фактично призводили до політичного самогубства руху, адже жодна зі сторін не захотіла шукати компроміс[18].

Поява націоналістичних текстів, що розпалювали ворожість до німців, стала великою проблемою для окупантів, і вони намагалися будь-що зупинити цей інформаційний вплив на населення. Жорсткі заходи, включно з арештами та розстрілами тих, хто розповсюджував чи друкував літературу, не дали жодного результату. Коли нацисти зрозуміли, що не можуть зупинити потік інформації від ОУН(б), вони спробували зганьбити лідерів організації, виставивши їх поплічниками більшовиків. У спеціально виготовленій німцями провокаційній листівці під назвою «Слухай, український народе!» йшлося про те, що Москва нібито дає вказівки націоналістам, а каральні служби мають докази такої співпраці. Проте ці маніпуляції були надто явними, тому вони лише зашкодили самім німцям, а ОУН(б) отримала ще більшу підтримку як сила, з якою окупанти не можуть впоратися. Війна з Радянським Союзом та Німеччиною стала для обох відламів організації значно серйознішим іспитом, ніж вони розраховували. Помилки у виборі тих, на кого можна покластися, нерозуміння настроїв людей у східних областях та внутрішні конфлікти значно зменшили успіхи націоналістів. ОУН(м) не змогла розв’язати організаційні труднощі та з наближенням радянського фронту повністю припинила свою роботу на українських територіях. Натомість бандерівці змогли не лише налагодити залізну дисципліну, а й задіяти серйозні розумові ресурси, що дозволило їм залишитися на плаву в українській політиці та залучити людей до спротиву. У період з 1941 по 1944 роки прихильники ОУН(б) вибудували настільки потужну систему пропаганди, яка в подальшому дала можливість працювати максимально ефективно[18].

ВИСНОВОК

Проведене дослідження дозволяє підбити підсумки та сформулювати ключові висновки щодо ролі та значення Організації українських націоналістів у 1929–1939 роках. Саме цей період став визначальним етапом у процесі формування українського організованого націоналістичного руху, коли розрізнені ветеранські угруповання, представники політичної еміграції та радикально налаштована молодь об’єдналися навколо ідеї безкомпромісної боротьби за відновлення української державності. Поразка визвольних змагань 1917–1921 років, втрата незалежності та поділ українських земель між кількома державами створили умови, за яких значна частина українського суспільства втратила віру в можливість легальних форм політичної боротьби. Саме тому виникла потреба у створенні підпільної організації нового типу, здатної поєднати політичну, ідеологічну та бойову діяльність. Важливу роль у цьому процесі відіграла Українська військова організація, яка стала фундаментом майбутньої ОУН, передавши їй кадри, організаційний досвід, принципи конспірації та методи революційної боротьби. У ході дослідження було встановлено, що процес формування ОУН відбувався не лише на території Західної України, а й у середовищі української політичної еміграції, насамперед у Чехословаччині, Австрії та Німеччині. Саме еміграційні осередки стали важливими центрами вироблення нової політичної ідеології, координації націоналістичних угруповань та підготовки майбутнього керівного складу організації. Перший Конгрес українських націоналістів 1929 року завершив процес об’єднання різних націоналістичних організацій у єдину структуру, яка отримала чітку систему управління, спільну політичну програму та централізоване керівництво. Варто зазначити, що ідеологія організації не була застиглою догмою, а постійно еволюціонувала під впливом політичних процесів міжвоєнної Європи та внутрішніх потреб українського визвольного руху. Вона пройшла шлях від загальних патріотичних ідей до чітко сформованої доктрини інтегрального націоналізму та концепції

націократії. У результаті дослідження було з’ясовано, що значний вплив на формування світогляду ОУН справили праці Дмитра Донцова та Миколи Сціборського. Дмитро Донцов обґрунтовував необхідність активної, вольової та жертовної боротьби за державність, формуючи образ «нової людини», готової поставити інтереси нації вище за особисті потреби. Микола Сціборський, у свою чергу, запропонував концепцію націократії як моделі майбутньої української держави, побудованої на принципах дисципліни, єдності та сильної централізованої влади. У межах цієї ідеології нація фактично перетворювалася на найвищу цінність, а політична боротьба набувала рис своєрідної світської релігії, у якій служіння державній ідеї вимагало повної самопожертви. Разом із тим проведений аналіз дозволяє стверджувати, що український націоналізм міжвоєнного періоду, незважаючи на вплив радикальних рухів тогочасної Європи, зберіг власну специфіку. Його формування відбувалося в умовах бездержавності та політичного пригнічення, тому головною метою залишалося не завоювання чужих територій, а здобуття незалежності для українського народу. Радикалізація ОУН значною мірою була реакцією на політику польської влади щодо українського населення, репресії радянського режиму, Голодомор та загальну кризу демократичних моделей міжвоєнної доби. Саме ці обставини сприяли поширенню переконання, що лише організована та безкомпромісна боротьба може забезпечити відновлення державності. Аналіз організаційної структури ОУН показав високий рівень ефективності створеної системи управління. Організація вибудувала чітку вертикаль влади, у межах якої кожен рівень мав визначені функції та сферу відповідальності. Значна увага приділялася питанням конспірації, дисципліни, кадрової підготовки та внутрішнього контролю. Особливо важливим є те, що керівний склад ОУН переважно формувався з молодих та освічених людей, значна частина яких мала університетську освіту та досвід навчання у європейських закладах. Це дозволяло поєднувати революційну діяльність із активною пропагандистською, видавничою та організаційною роботою. Організація

створила власні механізми фінансування, систему поширення інформації, мережу підготовки кадрів та структури безпеки, що фактично наближало її до моделі «держави в державі». Діяльність ОУН у міжвоєнний період мала значний вплив на розвиток українського визвольного руху, оскільки організація не дозволила українському питанню зникнути з політичного порядку денного Європи. Через систему підпільної пропаганди, бойових акцій, молодіжних організацій та нелегальної преси ОУН підтримувала серед населення ідею незалежності та формувала нове покоління політично активної молоді. Організація фактично виконувала окремі функції держави там, де офіційна влада була ворожою до українського населення, створюючи власні механізми управління, збору коштів, інформаційної роботи та внутрішньої дисципліни. Водночас використання методів політичного терору, саботажу та замахів залишалося однією з найбільш суперечливих сторін діяльності ОУН, що й до сьогодні викликає неоднозначні оцінки серед дослідників. У процесі дослідження було також встановлено, що саме 1929–1939 роки стали підготовчим етапом для подальшого масового визвольного руху 1940-х років та створення Української повстанської армії. До початку Другої світової війни ОУН уже мала сформовану ідеологічну платформу, розгалужену підпільну мережу, систему внутрішнього управління та професійно підготовлені кадри. Саме це забезпечило можливість швидкої адаптації організації до нових історичних умов та продовження боротьби за державність у роки війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920—1922) // Історія УВО та ОУН у 1920—1939 рр. [Збірник]. – С. 5-9.

2. Грузін В., Криськов А. Зародження українського націоналістичного руху у Чехословаччині (1920–1930-ті рр.) // Наукові записки: Серія «Історія». – С. 158-160.

3. Пройдений шлях // Організація Українських Націоналістів 1929-1954 : Збірник статей у 25-ліття ОУН. – На чужині, 1955. – С. 7-10.

4. Gibiec M. Organisation of Ukrainian Nationalists on Emigration : Its Formation and Transnational Connections in 1929–1934. – Routledge, 2024. – С. 3.

5. Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз. Питання новітньої історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 32 с.

6. Зайцев О. Ю. Ідеологія і політична стратегія ОУН до 1939 року. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 22. С. 47–65.

7. Зайцев О. Ю. ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи. Український історичний журнал. 2012. № 1. С. 1–12.

8. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том: 1920–1939. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. 639 с.

9. Василів С. Історичні та політичні передумови виникнення та трансформації ідеології українських націоналістів у XX ст. Вісник

Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2020. № 4 (28). С. 19–24.

10. Зайцев О. Націоналізм як релігія: приклад Дмитра Донцова та ОУН (1920–1930-ті роки). Україна Модерна. 2011. № 18. С. 1–15.

11. Ільницький В. Характеристика кадрового потенціалу крайового проводу ОУН. Дрогобич: ДДПУ ім. І. Франка, 2013. 319 с.

12. Гук Б. Організаційна структура надрайону «Левада» Закерзонського краю 1945–1947 рр. Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2011. Вип. 19. С. 59-64.

13. Юрчишин Н. Діяльність Зенона Коссака в українському націоналістичному русі 1930-х рр. Дрогобич: ДДПУ ім. І. Франка, 2023. 816 с.

14. Ільницький В., Антонюк Я. Діяльність підпілля ОУН(м) на території губернаторства Трансністрія (1941–1944). Емінак: науковий щоквартальник. 2023. № 1 (41). С. 201-215.

15. Сич О. М. Позиція Проводу ОУН в Україні до конфлікту в Закордонних Частинах ОУН (на основі архівного документа 1950 р.). Київ: КПІ ім. І. Сікорського, 2024. 9 с.

16. Himka J.-P. Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2021. 300 p.

17. Мамонтов І. О., Кубік В. С. Правова траєкторія боротьби ОУН і УПА : монографія. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Бескиди, 2023. 252 с.

18. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) : монографія. Львів : Центр досліджень визвольного руху ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. 384 с.

19.Футала В. Український націоналізм 1920–1930-х рр. на порівняльному тлі інших європейських націоналізмів: історіографічні оцінки та судження. 2019.

20.Іванчівський В. Початок формування ідеології ОУН: Перший Конгрес українських націоналістів // Емінак. 2014. № 2. С. 42–45

21.Футала В. Націоналізм ОУН у сучасному науковому дискурсі // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2014. Вип. 24. С. 35–52

22.Деревінський В. Деякі аспекти ідейних засад ОУН 1920–1930-х рр. // Український визвольний рух.

23.Рибак А. І. Концепція української держави в ідеології ОУН (1939–1950-ті роки) : дис. канд. політ. наук : 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2006. 237 с.

24.Ухач В. З. Питання державності в ідеологічних концепціях і програмних документах українських націоналістів (30–40 рр. ХХ ст.) // Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 1. С. 32–36.

25.Третяк В. Ідеологічні орієнтири ОУН на тлі міжнародних подій 30-х рр. ХХ ст. // Військово-історичний меридіан. 2017. № 1(15). С. 60–74.

26.Слободянюк С. Типологічне осмислення українського націоналізму 1920–1940-х рр.: компаративний аналіз підходів // Інтермарум: історія, політика, культура. Вип. 17. С. 56–78.

27.Футала В.П. Відображення в історичному наративі української діаспори діяльності УВО та ОУН у 1920–1930-х рр. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2012. С. 190–197.

28.Футала В. Український визвольний рух 1920–1950-х рр. у працях Петра Мірчука // Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія. 2022. Вип. 9/51. С. 220–241.

29.Слободянюк С. Український націоналізм 1920–1940 рр. та його теоретично-ідеологічні складники в історіографії // Актуальні питання гуманітарних наук. 2026. Вип. 97. Т. 2. С. 34–42.

30.Футала В. П. Суспільно-політичне життя Західної України у 1920–1930-х рр.: стан і перспективи дослідження.

31.Третяк В. III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б) як етап українського державотворення // Військово-історичний меридіан. 2018. № 1(19). С. 90–104.

32.Шайкан В. О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. : дисертація доктора історичних наук. Київ, 2010. 642 с.

33.Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): нариси інтелектуальної історії. Київ : Критика, 2013. 488 с.

34.Марущенко О., Надурак Н. Становлення ОУН у сучасних українських дослідженнях: історіографічний огляд // Галичина. 2013. № 24. С. 241–249.

35.Мамонтов І. О., Кубік В. С. Правова траєкторія боротьби ОУН і УПА : монографія. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Бескиди, 2023. 252 с.

36.Ярощук І. В., Заремба С., Дем Я. А. Вплив ОУН на формування української національної ідентичності // Current Problems of the Development of

Science: Trends and Innovations : Proceedings of the XIX International Scientific and Practical Conference (Oslo, Norway, May 13–16, 2025). Oslo, 2025. С. 141–146.

37.Юрик Ю. Протистояння ОУН і Польської держави (1929–1935 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2008. Вип. 17. С. 356–398.

38.Ухач В. З. Сучасна вітчизняна історіографія похідних груп ОУН (б) та ОУН (м) на Великій Україні (1941–1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 18. С. 201–211.

39. Максимець Б. В. Українська повстанська армія у призмі інституційної та політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму // Грані. 2017. Т. 20. № 11. С. 122–127.

40. Лісіна С. О. Військово-організаційна діяльність ОУН у 1929–1939 рр.: документознавчий аспект : дис. канд. іст. наук : 20.02.22 «Військова історія». Львів, 2008. 193 с.

41.Пагіря О., Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929–1939) // Історія УВО та ОУН у 1920–1939 роках. Львів, 2006. Вип. 13. С. 45–88

42.Ухач В. З. Культурно-освітня діяльність Організації Українських Націоналістів (1929–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Київ, 1998. 195 с.

43.Посівнич М. Форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН у 1929–1939 рр. // Історія УВО та ОУН у 1920–1939 рр. 2010. Вип. 9. С. 61–77.

44.Конюхов С. В. Особливості діяльності ОУН на території Жовківського повіту до 1939 року // Професійно-прикладні дидактики. 2024. Вип. 2. С. 118–124.

45.Конюхов С. Особливості діяльності Організації українських націоналістів на території Любачівського повіту в 1939–1945 роках // Архіви України. 2021. № 3. С. 112–130. DOI: 10.47315/archives2021.328.112.

46.Лісіна С. О. Теоретичні праці членів ОУН щодо формування української регулярної армії // Historical and Cultural Studies. 2016. Vol. 3, No. 1. С. 63–67.

47.Ленартович О. Формування організаційної структури та діяльність українського націоналістичного підпілля на Волині у 1930-х рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2010. Вип. 19. С. 169–177.

48.Ленартович О. Ю. Організаційне становлення ОУН на Волині у міжвоєнний період 1921–1939 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : РДГУ, 2010. Вип. 19. С. 131–136.

49.Сич О. Внесок Степана Ленкавського у формування та розвиток ідеології ОУН // Український визвольний рух : збірник. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2005. Зб. 5. С. 230–251.

50.Посівнич М. Антипольська діяльність ОУН в Західній Україні (лютий–серпень 1939 р.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. С. 346–355.

51.Золочівська округа ОУН: організаційні документи 1941–1952 / упоряд. М. Романюк. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2014. 1400 с. (Літопис УПА. Нова серія ; т. 24).

52.Іщук О. Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(Б) серед молоді (1944–1954 рр.) // Маловідомі сторінки історії. 2007. Вип. 24. С. 225–243.

53.Дарованець О. Організаційний стан та діяльність Луцького повіту ОУН в 1937–1938 роках // Наукові записки. Серія: Історичні науки. 2013. Вип. 20. С. 74–85.

54.Футала В. Чи була зрада в ОУН? (Історіографічні оцінки причин і передумов розколу націоналістичної організації у 1940 році) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2019. Вип. 20. С. 75–88. DOI: 10.33402/nd.2019-7-75-88.

55.Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2010. 182 с.

56.Дарованець О. Організаційні початки Української військової організації та формування її структури (1920–1922) // Історія Української військової організації та Організації українських націоналістів у 1920–1939 рр. 2010. № 11. С. 5–56.

57.Лісіна С. Правові документи ОУН: офіційні джерела діяльності націоналістичної організації // Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія. 2021. Вип. 8 (50). С. 170–184. DOI: 10.24919/2312-2595.8/50.240961.

58.Ухач В. З. На фронті духовної боротьби. Державотворча діяльність ОУН в царині культури та освіти (20–40 роки XX ст.) : монографія. Тернопіль : Вектор, 2011. 221 с.

59.Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз // Український історичний журнал. 2004. № 1. С. 29–42.

60.Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території центральних та східних областей України у 1945–1954 рр. // Український визвольний рух : збірник наукових праць. Львів, 2010. Зб. 8. С. 225–251.